Национальная библиотека

ЧАСТЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ — МАРТ 8-БИЛЕ!

Арын-шырайыңардан хүлүмзүрүг кезээде ыравас болзун

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 28-29 (16333-34) ■ 2001 чылдың март 8, четверг ■ Ат салган шагы 20.30 ■ Садар өртээ 3 рубль.

Күзээшкиннер, йөрээлдер

СИЛЕРГЕ ААС-КЕЖИИН БОЛГАШ ЫНАКШЫЛДЫ КҮЗЕДИМ, ЭРГИМ ХЕРЭЭЖЕН ЧОНУМ!

Бөгүн бистер часкы, хүннээректиг чырык, херээжен чоннуң хөглүг хүлүмзүрүглери, өң-баазын чечектер-биле долдунган эң-не чаагай кежиктиг байырлалдарның бирээзин демдеглеп турар бис. Март 8-те Делегейниң херээженнер хүнү-биле ынак кыргана-ававыска, аваларывыска, дуңмаларывыска, кадайларывыска болгаш уругдарыывыска байыр чедирер бис.

Херээжен кижиге ынакшылдан чер кырында бүгү-ле чырыткылыг үүл чаяаттынган деп, бир чогаалчы кончуг-ла шын чугаалаан. Эр кижи херээжен кижиден оожургалды болгаш сорук кириишкинни кезээде ап келген, чаагай күзел-соруктарже хей-аът киирген, эчис сорулгаже ооң чүткүлүн деткип-даа чораан. Уругларын дөзеп салгаар кайгамчыктыг чаяалганы чогум-на херээжен кижи эр кижиге шаңнап келген. Кижи бүрүзүнүң культуразы херээжен кижиге ооң хамаарылгазы илередир деп чугаалажыры анаа эвес.

Ие кижи уруу дээш чүзүн-даа харамнанмас,кавайының чаныңга уйгу-дыш чок дүннерни эрттирип, ону бүгү-ле багай чүүлдерден камгалаар. Бистиң эргим херээженнеривис уругларынга кежээниңне кичээл-онаалга кылдыртыр, бажыңын арыг-силиг, таарымчалыг байдалга тургузар, аъш-чемин белеткеп, ооң-биле бодунуң ажылынга база четтигип турар. Ол ышкаш политиктиг болгаш хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киришпишаан, чаражы-биле бисти кайгадырын база утпас.

Чуртка аар-берге чылдарда бистиң херээженнеривис быжыг эвес эгиннеринге аар чүүктү эр улус-биле бир деңге чүктеп чорааннар. Тыванның аттыг шериг эскадронунуң санитар эрес-дидим кыстарын сактырга-ла четчир. Одар-белчиир аайы-биле көжүп, чурттап, ажылдап чоруур амгы малчыннарның кадайларының амыдыралын чиик деп чугаалап болур бе ынчаш? Хоорай амыдыралында дег, изиг суг, электрилиг чырык деп чүве көрбейн, ырак-узак черлерде чурттап чоруурлар. Ындыг черлерде херээжен чон онза кичээнгейге төлептиглер.

Оларның байырлалы-биле холбаштыр Тыванның бүгү херээженнерге сеткилим ханызындан байыр чедирип олур мен. Силерниң карактарыңардан карак чажы төгүлбес болзун! Силерниң арын-шырайыңардан хүлүмзүрүг кезээде ыравас болзун! Силерниң ажы-төлүңер болгаш уруг-дарыңар боттарының чаражы болгаш боттарының чедиишкиннери-биле силерге боттарының ынакшылы база хүндүткели-биле силерни өөртүр болзун! Силер бүгүдеге быжыг кадыкшылды, улуг аас-кежиин болгаш шынчы ынакшылды күзедим!

Тыва Республиканың Президентизи-Чазак Баштыңы Ш. Д. ООРЖАК.

ЭРГИМНЕРИВИС, ЫНАКШЫЛЫВЫС БОЛГАШ ХҮНДҮТКЕЛДИГЛЕРИВИС!

Эргим бистиң херээжен чонувус!

Частың болгаш Ынакшылдың байырлалы — Март 8-биле Силер бүгүдеге сеткилим ханызындан байыр чедирип олур мен! Силер — херээжен чон: авалар, дуңмалар, ынак херээжен улузу бар делегейге чурттаарының магалыын! Бөгүн бүгү-ле эр кижилер, ооң иштинде харын эң-не шириин-даа, эң-не доңгун-даа кижилер силерге чылыг-чымчак, эргечассыг сөстер чугаалаар дээш далажып чоруурлар. Бо амыдыралда бистерге силерниң кайы хире дузалыңарны, дидим болгаш шиитпирлиг ажыл-херектерже бисти сорук киирип чоруурларны, чаагай херектерге үлүг-хууну киирип чоруурларны, мооң мурнунда шинчилеттинмээн бистиң талантыларывысты ажыдып турарыңарны, хүн бүрүнүң үүлезинге **Аяннажылганы** болгаш **Чараштаныышкынны** киирип чоруурларны, езулуг эр кижи бодунга болгаш долгандыр турар хүрээлелге кандыг чүвеге салымныгыл дээрзин хүн бүрү боданып келир кылдыр сорунзалыг чүве дег албадаптарыңарны чугаалаар дээш бөгүн четтикпейн далажып чоруурлар.

Чуртта болуп турар өскерилгелериң үезинде сагыш салыышкыннарның болгаш харыысалганың онзагай үүргези силериң ырымза эктиңерге чүдүртүнүп турар. Чогум-на силериң кандыг-бир чүүлдү чайгаар билип каар эндевес болгаш өттүр көөр чорууңарның, эгидилгелиг болгаш ак сеткилдиг, бодамчалыг болгаш күш-ажылга ынак чорууңарның, ээлдек-эвилең база угаангыр-сагынгыр чорууңарның ачызында силер бүгүде чүгле өг-бүленің камгалакчызы эвес, а харын-даа ниитилелдің турум чоруунуң база чечектелиишкининиң кол чөленгижи болуп келген болгаш болуп артардаа силер. Силер бистиң амыдыралывысты чедимчелиг, артыкшылдыг болгаш аас-кежиктиг кылып турар силер.

Сеткилим ханызындан Силерге аас-кежикти, кадыкшылды болгаш чаагай кежикти күзедим! Силер бүгүдениң ыдыктыг күзелиңер бодараар болзун!

Ынакшыл болгаш хүндүткел-биле,
Шолбан КАРА-ООЛ.

КАДЫКШЫЛДЫ, ААС-КЕЖИИН КҮЗЕП ОР МЕН

Частың байырлалы — Март 8-биле кижи төрелгетенниң эң-не чараш кезии — Тыванның эргим херээженнеринге сеткилим ханызындан байыр чедирдим!

Силерге болгаш силериң чоок кижилериңерге аас-кежикти, кадыкшылды, чедиишкиннерни болгаш чаагай чолду күзедим. Силерге кезээде хүн хүннеп турзун база хүлүмзүрүүңер арын-шырайыңарга чайыннаныш чорзун.

Хүндүткел-биле,
Күрүне Думазының депутады
Н. И. ЛОКТИОНОВ.

ӨРГҮН ЧОНГА СӨҢНЕҢЕР-ЛЕ!

Энерелдиг херээженнер!
Эгин кожа чурттап чор бис.
Кадыкшылды, аас-кежиин
Катап-катап күзевишаан,
Марттың 8-и сеткилдерге
Мандызын деп йөрээп ор мен.
Час дег кылдыр хуулуп алгаш,
Чалыы чараш чаңнаңар-ла!
Хүн дег кылдыр херел тыртып,
Күзүнгү дег туяаланып,
Өөрүшкүнү, кежик-чолду
Өргүн чонга сөңнеңер-ле!

Хүндүткел-биле,
Күрүне Думазының депутады
К. А. БИЧЕЛДЕЙ.

БИСТЕРНИ ХЕЙ-АЪТ КИИРИП ЧОРУУР СИЛЕР

Март 8 — эң-не чырыткылыг, өөрүшкүлүг болгаш бистер бүгүдениң ынак байырлалывыс. Ол хүн бистер бистиң ниитилеливистиң кайгамчыктыг кезии — бистерниң ынак, хүндүткелдиг, мерген угаанныг, эрге-чассыг херээженнеривисти алдаржыдар бис.

Амыдыралдың барык бүгү-ле адырларында ажылдавышаан, бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезинге улуг салыышкыныңарны киирип турар силер. Силериң быжыг эктиңер берге шылгалдаларны алдарлыы-биле шыдажып эртип турар, өгбүлени быжыы-биле тудуп, алдарлыг ажыл-херектерже бистерни хей-аът киирип, бистерни аас-кежиктиг болдуруп чоруур силер.

Силериң мурнуңарга сөгүрбүшаан, Тыванның бүгү-ле херээженнеринге аас-кежикти, кадыкшылды, чаагай кежикти, ынакшылды күзедим!

Тыва Республикада Федералдыг кол инспектор
Н. ХОЛОДОВ.

ЧЕДИИШКИННИГ БОЛУҢАР!

Частың чараш байырлалы — Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-биле Силер бүгүдеге сеткилим ханызындан байыр чедирип олур мен.

Силериң эрге-чассыг болгаш күштүг холдарыңарга ажыл-үүле чогуп-ла турзун, Силериң солунчу, парлакчы, полиграфист мергежилиңер сайзыраңгайжып-ла турзун, Силериң амыдыралыңарга амырдыш доктаап-ла турар болзун, Силерге аас-кежикти, кадыкшылды, бүгү-ле ажыл-херээңерге чедиишкиннерлиг болуруңарны күзедим.

ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң даргазы А. С. СЕРЕН.

ИЕЛЕРГЕ МӨГЕЙИГ

Дүүн, март 7-де, В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — Март 8 таварыштыр байырлыг хурал болуп эрткен. Хуралды республиканың организастыг комитединиң даргазы, Чазак Баштыңының оралакчызы Ч. Ч-Д. Ондар ажыткан. Ол байырлал таварыштыр бүгү херээжен чонга байыр чедиргеш, ава, кыргана-ава, угба, дуңмаларның ниитилелге кылып чорудуп турар үлүг-хуузунга доктаап, республика черге-лиг чылдың эртип турар "Чылдың херээжени — 2000" деп конкурска эң-не дээрлериң дээрелери киришкенин, ону түннеп, шын шилилгени кылыры кончуг берге болганын чугаалаан.

Кожууннардан, организациялардан келген чагыглар езугаар 2000 чылдың эң дээре дээн херээжени деп 13 кижиге мергежилдер аайы-биле "Чылдың херээжени — 2000" деп атты тыыскан. Оларның аттары бо:

1. З. Б. Донгак, Солчур школазының директору.
2. Л. В. Артас, Үлетпүр яамызының экономика килдизиниң даргазы.
3. А. М. Монгуш, Сүт-Хөл кожууннуң өг-бүле төвүнүң директору.
4. Н. А-Ш. Куулар, РФ-тиң, ТР-ниң улустуң артизи.
5. Е. К. Норбу, республиканың ие-чаш төвүнүң гинеколог-акушер эмчизи.
6. Л. Д. Арамзай, "Кызыл тараачын" совхозтуң саанчызы.
7. Р. Б. Төгүс, Чадаана хоорайның "Культура салгалы" төптүң методизи.
8. С-К. Т. Хурумаа, 6 уругну кижизиткен ие.
9. А. С. Юртаева, республиканың кывар-чаар үүл сайгарар конторазының даргазының оралакчызы.
10. В. П. Николаева, Чазак Баштыңының оралакчызы.
11. Л. Н. Филимонова, Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурда "Кулинария" садыгның эргелекчизи.
12. Е. М. Тимакова, Чөөн-Хемчик кожууннуң райотдел специализи.
13. Ч. Б. Донгак, сайгарлыкчы.

Тиилекчилерге суй белектерни, боодал чечектерни тывыскан.

Байырлыг кежээге ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак киржип, республиканың бүгү херээжен чонунга частың кайгамчык байырлалы — Март 8 таварыштыр байыр чедиргеш, өг-буле бүрүзүнге кежик-чолду, аас-кежикти күзээн.

Кежээ культура ажылдакчыларының улуг концерти-биле доозулган.

Бистиң корр.

XX чүс чылдың шылгараңгай херээженнери

ТОЗАН ХАРЛААН ДААЙ-АВАМ

(Чүлду-чүректен очерк)

Артында частың кайгамчык хүнү, херээжен чоннуң чырыткылыг байырлалы — Март 8-те мээң даай-авам Анна Намбыраловна Торжу база-ла артында 90 харлап тур. Маңнайдан артык маңнай, өөрүшкүден артык өөрүшкү.

Мээң авам 90 харлап турда, "Дужаал № 1" деп шулук бижээн мен. Ынчан аңаа 100 хар чедир чурттаарын дааскан мен. Хөөкүй авам мээң дужаалымны чүгле дөрт чыл чедир күүсетпээн — 96 харлыында бурганнаан. Анна Намбыраловна авамның дуңмазы болгай, мээң үстүнде дужаалымны ам-на ол күүседир дээрзинге бүзүрээр мен.

Бөгүн 90 харлап турар мээң даай-авам Анна (Дакый-Сүрүң) Намбыраловна Торжу 20-30 чылдарда Москвага тывалардан эң баштай эмчи эртеми чедип алган кижи чүве. Ол чоруурда, элээн каш эштерлиг турган: Эъжим, Тарлаг чурттуг Серенмаа, Ийи-Тал чурттуг Хуураклан, Бай-Тайга чурттуг Сарыг-Тараа, Хендерге чурттуг Дакый-Сүрүң боду болгаш өскелер-даа. Оларны Тамбовта шериг сургуулунда өөренип турар Шома деп командирниң тывалаар кадайы Варвара Константиновна Конгарова Москвага чедир үдээн. Оон башка оларның демир-орукка уштанып-баштанып чорууру берге турган.

Москвага өөренир дээн уруглар чүүктүг тергелерге олурупкаш, Абаканга чартык ай болгаш четкеннер. Ооң соонда демир-орук дижир тоолзуг дизип каан бажыннарга олурупканнар. Он хонганда Москва деп кайгамчык, кижи бажы тениир кодахоорайга улдап кирип келгеннер. Кызылдан үнгеш, барык I ай болганнары ол.

Ынча узун хуусаада кандыг ужуралдар болбаан дээр! Азып-тенип-даа чорааннар, аштап-суксап-даа шаг болганнар. Москвага келирге, кижилер чүгле оларның идик-хевин кайгаар болган: черле бичии орустаптар, сапык идиктиг болгаш, Серенмаа черле чүгээр болган, Хуураклан биле Сарыг-Тараның чымчак идиктери дылдарын ыткылаштыр уштугулапканнар, Дакый-Сүрүңнүң аңдарык хаайлыг кадыг идиктерин москвачылар онза сонуургаар болганнар.

Тывадан келген кыс уругларны эмчи сургуулунуң эргелекчизи Анастасия Ивановна Жукова чылыг-чымчак уткуп алган. Адрези: Солянка 14. Ол бажыңның кырында улуг үжүктер-биле "ПРОФИНТЕРН" деп бижип каан. Аспас дизе, демдээ ол.

Дөрт уруг баштайгы чылда үүгле орус дыл-биле сегиржип алганнар. Оларга улуг дузаны Серенмаа эжи чедирип турган. Сөөлүнде ол уруг Коля Львов деп орус таныштыг апарган. Кады конькилээр, оолдуң бажыңынга баар, өөрүн чемгерер, сургуул уругларга оон өске үүг херек боор. "Бот кижиниң хырны, бода малдың чыдыны" дижир.

Өөредилгениң ийиги чылында Дакый-Сүрүңге багай үүве таварышкан. Ооң адазы Хендерге хүрээзиниң улуг ламазы дээрзин чугаалап каайн. Ынчангаш ону өөредилге черинден үндүрер деп, Тывадан бижик чедип келген.

Партком секретары Павел Васильевич Лебеда деп украин башкы Дакый-Сүрүңну чазамыктап шаг болган:

— Ажырбас, Даки (ону башкылары ынчаар адаар турганнар), бистер таарыштыр чугаалажыптар бис.

Тыва элчин черинге баарга база херекке албааннар:

— Феодалдың төлүн өөредирге, оон база-ла феодал-ла үнер ыйнаан.

Дакый-Сүрүң өөренмейн, өрээлинге ай чыгыы ыглап орган. Ынчан бир-ле хүн Павел Васильевич өөрүшкүмаңнайлыг маңнап кирип келген:

— Бүгү үүве чаагай болган, Даки! Будешь учиться, Аня! (Башкылар амырааш, ам ону ынчаар адай бергеннер).

Тывадан келген 4 кыс Москвага 4 чыл ынчаар өөренгеш, тывалардан эң баштайгы эмчи эртемин чедип алганнар. Ынчан амыдырал база чаңгыс черге турбаан. Серенмаа Николай Львов-биле өгленип алган. Серенмаа улуг орус улустуң тыва кенни апарган. Солун болбайн! Ийи-Талдың Барык чурттуг Иргектиң уруу Хуураклан майор Тактан-биле өгленчип алган. Сарыг-Тарааны душтуу оол Тывада манап орган. Аня (Дакый-Сүрүң) КУТВ сургуулунда Иван Торжу-биле таныжа берген.

База-ла ынчан Анна Торжунуң амыдыралынга онза солун ужуражылга болган. Ол КУТВ-ка кежээге чорааш, пролетариаттың улуг чогаалчызы Максим Горький-биле ужуражып, ооң-биле танцылаар аас-кежиктиг болган. Ол дугайын Алексей Максимович сөөлүнде мынча деп бижээн, ол дээрге төөгү-дүр. Мен ооң ол одуругларын орус дылга хевээр арттырып керейн, үүге дээрге, бирээде, номчукчуларга ол хевээр чедингир боор, ийиде, орус дыл база Тыванның күрүне дылы болгай, үште, ам тываларның орустаары база эки апарган-дыр ийин, оларга очулдурукчу херекчок:

"Я вчера был в Коммунистическом университете трудящихся Востока... Вышла там тувинская женщина, у которой ноги крепче телеграфного столба: она черт знает, сколько лет на этих ногах простоит... (Ол ышкажыл, ынчангы Дакый-Сүрүң, ам Анна Намбыраловна ол мөге буттарының кырында 90 чылдар дургузунда туруп турары олдур! База төөгү аа?) Она — политически организованный человек, который распоряжается русским языком довольно свободно, умеет даже эдакие колкие словечки вдвинуть в свою речь".

(М. Горький. "Беседа с молодыми ударниками, вошедшими в литературу". Соч., т. 26).

(Уланчызы 2-ги арыында).

XX чүс чылдың шылгараңгай херээженнери

ЧОРТААРАЛ-БИЛЕ

Бо ажыл-ишчи херээженни, энени, иени бистиң республиканың улуг назылыг чурттакчы чону эки таныыр дизимзе, черле частырыг болбас боор. Оон чон ортузунга нептерээн ады — Тамара Ивановна, а документ езугаар Бай-Кара Шөжүльбеевна Долчанмаа дээр.

Бай-Кара Шөжүльбеевна — 1932 чылдан бээр бистиң республикага херээженнер шимчээшкининиң идепкейлиг киржикчизи болгаш удуртукчузу. Ынчангаш бистиң солуннуң бөгүнгү аалчызы айыыл чок чер органының халажылгада офицери, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының, РСФСР-ниң Дээди Совединиң чедиги, сески, доску чыыштарының, Тыва АССР-ниң бирги, ийиги, үшкү, дөртку чыыштарының депутады, "Хүндүткелдиң демдээ", "Улустарның найыралы", "Октябрь революциязы" орденнериң база Тыва Арат Республиканың "Дайынчы шылгарал" болгаш өске-даа дээди шаннаалдарының эдилекчизи, шылгараңгай күрүне ажылдакчызы Бай-Кара Шөжүльбеевна Долчанмаа.

— Бай-Кара Шөжүльбеевна, Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү—марттың сези-биле база удавас демдеглээриңер 85 харлаар юбилейиңер таварыштыр кадыкшылды, ам-даа улуг назын назылаарын тыва чоннуң мурнундан күзедивис.

— "Шын" солун — тыва чоннуң солуну чүве. Мен ону 1931 чылдан бээр доктаамал номчуп келген номчукчузу кижи мен. Ынчангаш чонумга, солунумга байыр чедириишкини дээш улуу-биле өөрүп четтирдим.

— Бай-Кара Шөжүльбеевна, 2001 чылды — херээженнер чылы кылдыр чарлаан болгай. Эртем-техниканың сайзыралы-биле чергелештир ниитилелдиң кайы-даа адырында херээжен кижиниң ролю улгаткан. Эрткен чылдарже хая көрүп, сактыышкындан кылып көрээлиңер.

— Херээженнер ортузунга ажыл чорудары 1921 чылда намның тургустунганындан эгелеп, оон арга-хевирлерин, угланыышкынын тодараткан. Бистиң республикага херээженнер шимчээшкининиң эргелекчилеринге Барыкаан, Анчымаа Тока, Татьяна Сат, Дыртык Аңгырбан, Тамара Норбу, Севил Юмбуу оларны дорт хамаарыштырар апаар. А күш-ажылчы намдарым базала ол ажыл-биле сырый холбаалыг болуп, 1930 чылда Баян-Кол сумузунга арбан даргазы кылдыр соңгутканымдан эгелээн. Ол үеде үжүк-бижик билбес чорукту узуткаары-биле чер-черлерге ажыл калбарган турган Ынчангаш тыва херээженнерге үжүк-бижикти өөредип, тайылбыр ажылын кылып турган бис. Ажыл-иш хайыышкынныг-ла үелер турган. МЧАЭ-лер тургустунуп, колхозтажыышкын, совхозтажыышкын, интернационалчы кижизидилге... Кажан Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составынче эки тура-биле каттышкан соонда, ие-чаштар айтырыы, халас өөредилге, эмнээшкин, күш-ажылга деңэрге улам быжыглаттынып, сайзыралды алган, Тыва Арат Республика-даа, Тыва АССР-даа турар үелерде тыва херээженнер күрүне ажылынга деңэргелиг киржип келгенин айтыр апаар. Ынчангаш ол үениң мурнакчы иелерин маңаа адап, сактыпсымза, ажырбас боор. Кымнарыл ол дээрге саанчы Алдынкыс Монгуш, тудугжулар бригадири Мария Сафонова, "Тыва кобальт" комбинаттың ажылчыны Кама Монгуш, харылзаачы Мария Мамаева болгаш өскелерни-даа адап болур. 1980-90 чылдарда бистиң республиканың Дээди Совединге 52 херээжен чон ажылдап турган, тус чер советтеринге ажылдап турганнарның 48 хуузу бистиң эргим, чараш энелеривис, аваларывыс, угбаларывыс, даай-аваларывыс турганы херээжен чонга чоргаарал-дыр.

Партия болгаш күрүне органнарының деткимчези-биле херээженнер ортузунга кижизидилге ажылын чорудуп, оларны хөй-ниити болгаш күрүне ажыл-чорудулгазынче хаара тудуп, бүдүрүлге адырларынга ажылдаары-биле сүмелээшкиннерни берип турганы эки чүүл. Ынчангаш республиканың херээжен чону эртем чедип алыры-биле дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин доозуп, улус өөредилгезиниң, эмнелге, культура албан черлеринде ажылдап турар тускай мергежилдиглериниң өзээн тургускан. Амгы үеде тыва херээженнер эң-не угаанныг, эң-не туруштуг, эң-не шыдамыккай, эң-не дидим дээрзин бадыткаан. Тываның Чазаанда, Дээди Хуралда, аңгы-аңгы удуртур ажылдарда эки ажылдап чоруурун чоргаарал-биле дыңнап чор бис. Ам бистиң херээженнеривис чаңгыс хамаанчок, ийи-үш дээди эртемниң дипломун холда туткан, тывынгыр, чогаадыкчы, шимченгир ажылдап чоруурун мактавас арга чок.

— Бай-Кара Шөжүльбеевна, силерниң дугайында чон эки билир-даа болза, өг-бүлеңерни көңүс билбес деп болур. Ынчангаш...

— Мен бодум кызыл суглуг Баян-Колга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Менден аңгыда Чайзак, Делбиң-оол деп ийи акылыг мен. Авам, ачам база мен шыдалдыг бай улустуң малмаганын кадарып, хөлечиктеп чораан үелерим база бар. Кажан эртем-билиг чедип алгаш, советтер органнарынга ажылдап тургаш, өөм ээзи Лопсаң-Кенден Ооржак Мижит-Доржуевич-биле өг-бүле тудуп чурттаан бис. Ол Ленинград хоорайга дээди эртем чедип алган, математика башкызы кижи. Тыва Арат Республиканың даштыкы чурттар-биле харылзаа тудар элчин черинге харыысалгалыг секретарь болуп, кажан Тыва Автономнуг область апаарга, Сайыттар Чөвүлелиниң даргазынга-даа ажылдаан. 1949 чылда Көдээ ажылагый яамызынга ажылдап тургаш, аарааш, Москва хоорайга чок болган. Оон бээр ийи: оглум биле кызымны чааскаан бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирген мен. Уруум Лариса Кенденовна Шожап садыг-саарылга талазы-биле экономист дээди эртемниг ажылдакчы чораан. Ол 1986 чылда чигир аарыындан аарааш мөчээн. А оглум Леонид Кенденович Лопсан дээди эртемниг тудугжу инженер кижи. 1995 чылда улус холундан барган. Амгы үеде ажы-төлүмнүң уруглары-биле алаагып чоруур-дур мен. Уйнуктарым Тамара Шожап — Тываның күрүне университединиң төөгү факультединиң 2-ги курсчузу, оон бичези Алаш — сайгарлыкчы, оглумнуң оглу Аяс Лопсан — базала сайгарлыкчы, "Тыва Маркет" ниитилелдиң директору.

— Байырлал таварыштыр херээжен чонга үүнү күзээр силер?

— Экономиканың шилчиишкинниг кончуг берге үелери эртип бар чоруур деп бодаар мен. Бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак, Тыва Чазак чоннуң амыдыралын кудуку деңнелге чедирбес дээш шудургу ажылдап чоруурун демдеглээр апаар. Акша-шалың, пенсия, пособие доктаамал үүнүп турар апарган-дыр. Федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлу, доктаалдарның, программаларның күүселдезин чедип алыры-биле ажылдар чоруттунуп, чонга эвээш-биче-даа болза, чиигелделерни берип эгелээни өөрүнчүг. Ынчангаш белен чүвеже көрүп алгаш олурбайн, ажылдап өөренир болгаш кылган ижинге ынак болур херек деп бодаар мен. Ажыл чок деп чүве черле турбас-тыр ийин. Час дүшкендир, часкы хүн чылды чемгерер дээри чеп. Огород, ховы-шөл ажылдарынче демниибиле кирээлиңер. Ол ишке ажы-төлүңерни өөредиңер. Аңаа чүгле силериң үлегерчижээңер херек. Херээжен кижиниң бойдустан өндүр чаяалгазы — төлду төрүп бодараткаш, чонунга төлептиг кижи кылдыр кижизидип өстүрери болур. Ынчангаш ие кижи бодунуң чазык-чараш мөзү-бүдүжү-биле ажы-төлүн чүгле чараш езу-чаңчылдарга, ажыл-ишке ынак кылдыр кижизидип каары артык эвес. Ынчангаш ындыг амыр эвес үүленің эдилекчилери, суртаалчылары — иелерге, энелерге байырлалыңар-биле.

Айлан МОНГУШ.

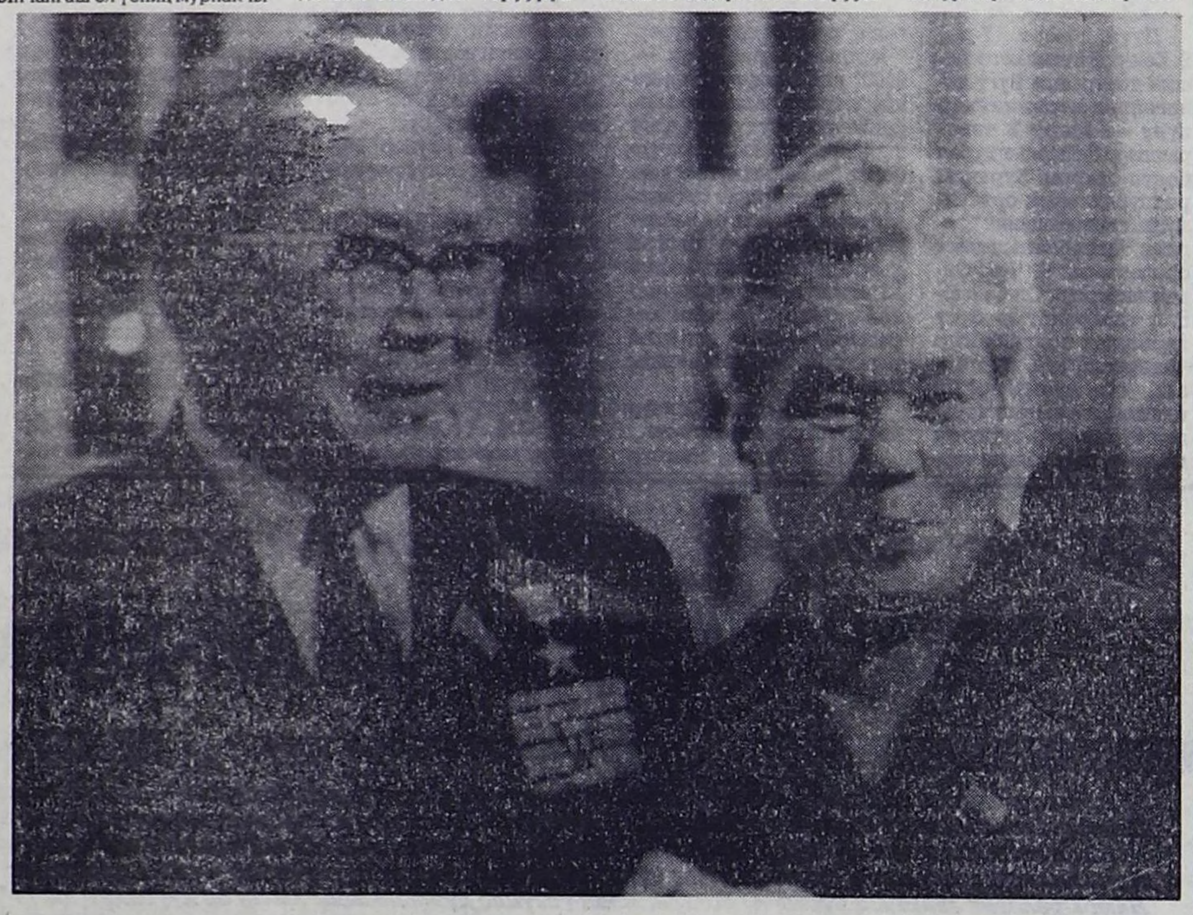

ТОЗАН ХАРЛААН ДААЙ-АВАМ

(Чулду-чүректен очерк)

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Эжишкилер Москвага чүнү көрбедилер дээр: кинотеатрлар, цирк, зоопарк, театрлар, стадионнар, Кара далайның Крымга, Сочиге, Ортаа Азияның Ферганага дыштанганнар, Москва чоогунуң колхозтарынга шефтээннер, метро тудуунга ажылдааннар...

Хууда амыдыралга солун ужуралдар база болур тургулаан. Тываның орус күдээзи Николай Львов Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга мырыңай чадаг кылаштап кээп тургулаан таварылгалары бар. База бир солун чүве болза Сереңмааның Николай Львовтан божаан дун уруу Эльвираның хинин Дакый-Сүрүң эжиниң кескени, ону хүлээп алганы, кырган-ава апарганы болур. Ол дээрге Анна Намбыраловнаның эң баштайгы хинин кескен уруу болган. Оон соонда та чеже муң чаш иелериң караан чырыткан!...

Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оол Анна Намбыраловнаның дугайында очерк бижээш, ол Социалистиг Күш-ажылдың Маадырының адынга төлептиг деп адаан. Ол чөп-даа. Ону ам-даа уттпаан мен.

Ынчалза-даа бүгү чүүлдер кылаң, деска турбаан. Оон уржуу болза база-ла Хендерге хүрээзиниң ламазы болур адазының "хайы" турган. Шынында, кайыын "хай" боор ийик, анаа-ла ынчаар чыпшына берген халап-тыр ийин: лама кижиниң уруу, "контр" кижиниң төлү, "чоннуң дайзынының уруу" суг-суг дээш барган...

1938 чылдың декабрь 29-та, тодаргайлаарга, Чурмит-Дажы, Хемчик-оол, Данчай сугларның "контрреволюстуг бөлүүн" боолап шиитканының соонда, ийи-ле ай ажып чорда, №88 (241) "Хостуг арат" солунга парлаттынган "Дакый-Сүрүңнү хандыр хынаар херек" деп каргыштыг чагааны номчуптарга-ла, херектиң ужуру билдине бээр. Мен ону күрүне архивинден тыпкаш, мында бирден бирээ чок эдилге кылбайн, хевээр киирдим:"Улуг-Хем кожууннуң Хендерге сумузунуң хамаатызы херээжен Дакый-Сүрүң ам үеде күрүнениң база бир чугула чери — эмнелге черинде ажылдап турар кижи тур.

Дакый-Сүрүңнүң төрээн адазы болза шаандакы Хендерге хүрээзинден улуг камбызы чораан Шойдарның оглу Намбырал деп теократ лама чүве. Шак ол Шойдарларның төрээннеринде чаңгыс-даа арат чыттыг кижи чок, шуптузула Демчи-соржу, Бегзидемичи, Намбырал-хелиң, Домбай-хаа суглар дээн ышкаш арат чонну дарлап, мөлчүп чораан феодал-теократ идегеттер болур чүве.

Контрреволюстуг идегеттер Хемчик-оол, Дашпаа суглар Дакый-Сүрүңнүң честелери болур чүве. Контрреволюстуг Хемчик-соолдуң херээ илерээриниң мурнунда Дакый-Сүрүң ол контрреволюстуг Хемчик-оолду, оон өөнүң иштин бажыңынче эккеп шайладып, боду Торжузу-биле кады ол контрреволюстуг ыт сегиниң бажыңынга барып шайлаар турду.

Долузу-биле чугаалаарга, контрреволюстуг Хемчик-оол-биле, оон өөнүң ишти-биле Дакый-Сүрүң, Торжу олар экономнуг болгаш политиктиг ханы харылзааны канчаар-даа аажок тудуп турдулар.

Контрреволюстуг бөлүктүң херээ илерээже чедир контрреволюстуг феодал Дашпааның уруглары Дакый-Сүрүңнүң бажыңынга чурттап турдулар.

Мен бодап көөрүмге, Дакый-Сүрүңнү эки хынап көргеш, бир шиидин тывар болза чогуур.

УГУН-БИЛИР".

Ол шагда ындыг турган, "шүтүмчүлелдиг" чагаа бижээн кижилер аттарын ынчаар чажырып каар.

Мээң даай-авам Анна Намбыраловна мындыг кызагдалдарга таваржып чорду. Оон өөнүң ээзи Иван Ивандаевич Торжуну "чоннуң дайзыны" деп санап турдулар. Олар чурттаар оран-бажың бербеске, кожууннар, көдээ черлер кезип, чонунга ак сеткилдиг бараан бооп турдулар. Оон ужурундан ам эмчи улуг уруу Ая Ивановнаны даай-авам дагаа кажаазының иштинге божаан чүве. Ол чүү деп кончуг араатанзыг, кижизиг эвес чорук тур!

Чежемейниң-даа бергелер, кызагдалдар, куду көрүүшкүннер турда, мээң даай-авам Анна Намбыраловна, честем Иван Ивандаевич Торжулар маадырлыы-биле тиилеп үнгеннер, чонунга төлептиг-биле бараан бооп шыдааннар. Чону оларны ам-даа хүндүлел-биле адап турарлар. Уругларын дөгерезин дээди эртемге чедирип кааннар: олар — башкылар, эмчилер, көдээ ажылагыйның тускай эртемниглери, инженерлер.

Анна Намбыраловна Торжу Күш-ажылдың Кызыл тук, ТАР-ның Күш-ажыл орденнери-биле болгаш хөй-хөй медальдар-биле чонга чедирген чаагай үүлези дээш шаңнаткан.

Мээң даай-авам Анна Намбыраловна, мактавас мен, Тываның эң идепкейлиг,ажы-ишчи, ак сеткилдиг, ховар дээн кыстарының бирээзи чораан. Ам-даа ындыг. Ол партияның Кызыл хооркомунуң партия комиссиязының доктаамал кежигүнү, көскү хөй-ниитичи чораан. Анна Намбыраловна амдыгаа дээр арага амданы билбес боорга, чуңгак баштыг хоорай богу херээженнер оон от-көс дег коргарлар ийик. Оон-на ужурундан боор, мээң даай-авамга "Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы" деп атты бергени таварылга эвес.

Ам мырыңай чаа Тыва Республиканың төөгүзүнде алдарлыг болуушкун болду: XX вектиң Тываның эң эки кижилериниң аттарын ададылар. Ол шылгараан кижилерниң аразында мээң даай-авам Анна Намбыраловна, оон уруу Галина Ивановна Насюрюн бар. Мен база бар мен. Ол даай-авамга, оон уруунга база меңээ чоргаарал-дыр.

Авам 90 харлап турда, 100 харга чедир чуртта деп дужаал бижээн мен. Хөөкүй авам 100 харга чүгле 4 чыл четпейн барган. Мен ам даай-авам Анна Намбыраловнага 100 хар ажыр чуртта деп дужаал бижип олур мен. Мээң ол ийи дугаар дужаалымны даай-авам черле күүседип шыдаар, чүге дээрге Хендергениң чонунуң назынының узуну аайлыг эвес!

ЧҮСТҮ АЖЫР ХАРЛАВАЙН,
ЧҮРЭЭҢ ТЫРТПА, ДААЙ-АВАМ!

Чээни Кызыл-Эник
КУДАЖЫ, ТР-ниң Улустуң чогаалчызы.

ТОМУЙЛААШКЫН

ТР-ниң Президентизиниң Чарлыын езугаар тудуг айтырыгларын харыылаар талазы-биле Чазак Даргазының оралакчы даргазы албан-дужаалды тургускан. Ол албан-дужаалга "Тыва коммунэнерго" РББ-ниң бүдүрүлге болгаш тудуг талазы-биле директорунуң оралакчызынга ажылдап турган Евгений ОСЕРДЦОВТУ томуйлаан.

Бо албан-дужаалды тургусканының ужуру болза, РФ-тиң Экономика яамызынга амга чедир чагыртып турган азыранды албан черин тускайлап аңгылааны болур. Ш.Д.Ооржактың дыңнатканын езугаар алырга, чаа албан чери 2001 чылда республикага 1 млрд. рубльдиң янзы-бүрү тудугларын чорудуп боттандырары илерээн. Он чыл үеде ажыл кылбаан тудуг индустриязы ам ажылдап эгелээр. Ону катап тургузары ындыг-ла белен эвес. Бо ажылга Е. Л. Осердцовту томуйлааны база таварылга эвес. Улуг дуржулгалыг, профессионал ажылдакчы бодунуң ажылчорудулгазын "Тыва тудуг" трестиң №62 көжүп чоруур колонназынга мастерден эгелээш, тудуг эргелелиниң начальнигинге чедир ажылдаан, хуу садыгга күжүн база шенээн.

Е. Осердцов парламентиге бадылагыже чедир Чазак Баштыңының оралакчызының хүлээлгезин күүседир. Президент аңаа байыр чедиргеш, чаа оралакчы даргага бүгү-ле деткимчени көргүзерин аазаан.

Ус-дарган тывыжы

ЫЯК ЧУГААЛАШКАН

ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак улусчу ус-дарган бүдүрүлгезиниң ажылдакчылары-биле чоокта ужурашкан. Бо ажылдың чугула болгаш онзагай бооп турарын барымдаалааш, ону моон соңгаар улам калбартырының эргежок чугулазын Президент демдеглээн. Ыяштан суй белектер кылыр цехти ажыдар айтырыгны Президент чугулалап демдеглээн.

Бо айтырыгны эрткен понедельникте Президентиге болган хуралга ыяк чугаалашкан.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ЧАҢГЫС НАМДАР — ЧОННУҢ ТӨӨГҮЗУ

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы Сынаа Кыргыс, амгы ады Галина Тоңмитовна Доваадор дайынче чоруурда артык идик-хевин суп каан чемоданының иштинге кестирип каапканы кара чажын суккаш: "Мени дээш сагыш човаваңар, авай, ачай, мен бодум ышкаш эш-өөрүмбиле Ада-чурттуң Улуг дайынынче аттаныптым. Барган черимден чагаадан бижип турар мен. Силериң ынак уруулар Сынаа" деп каан кыска чагааны бижээш, дайынче чоруткан.

Дайын шөлүнге санинструктор кижиниң ажылы эңне берге, чүгле балыгланган дайынчыларны шарып, дуза чедирер эвес, оларны чүктээр, сөөртүр, өлген кижилерге үңгеп-союп чорааш, ыяап-ла чедер, олар дириг болурун канчап билир, оларны шимчедип көөр, кымыл ол деп чүвени тодарадыр. Шак ынчаар Галина Тоңмитовна чеже дайынчыга дуза чедирбээн дээр...

Ынчан Галина Тоңмитовна чаа-ла 18 харлыг турган. Ол балыгланган орус, украин, тыва-даа дайынчыларны, командирлерни дайын шөлүнден сөөртүп, чүктеп, бар-ла күжү-биле оларны ковайтып, балыгларын шарып тургаш, та чежезин камгалап каан. Ровно хоорайның чигир заводунуң чанынга өлүмнүг балыгланган дайынчыны шарып турда, фашист снайпер бөргүн ушта адыпкан, а Сурмичи суурнуң чанынга балыгланган Байыскылаңны шарып турда, бомба бузундузу оон шинелиниң адаан үзе шаапкан. Галина Тоңмитовнаның чугаазы-биле алырга, дайын шөлүнге өлүм кижиден бичии-даа чыдып калбайн, "бээр кел, бээр кел, өлүм мында мен" деп сымыранып турган ышкаш болгулаар.

Бүгү-делегейниң херээженнер байырлалының бүдүүзүнде фронтучу кырган-авага байыр чедирип, оон-биле чугаалаштым. Назы-хары улгатса-даа, хүндүлүг эневистиң адак-бышкаа чиик, кадыкшылы эки болду. Моон-даа соңгаар эки-ле, кадык-ла чорзунам!

— Энем Галина Тоңмитовна, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Бүгү-делегейниң херээженнер байырлалы — Март 8-ти демдеглеп эрттирип турган силер бе?

— Ийе. Чүгле бо тайбың үеде ышкаш дүвүрээзиннигээс. Ынчан,1944 чылдың Март 8-те, полктуң эмчизи шупту уругларны чыггаш, шайлаткан. Дөгеривиске үүс грамм фронтучу спиртти куткан. Ол үеде тыва уруглар арага ижер эвес, ынчангаш чүгле амзап каан бис. Оон эскадрон командири Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Түлүш Кечил-оол бистерге байыр чедиргеш, эртен шавар халдаашкын болур, ынчангаш аңаа белеткенип, дыштанып алыңар дээн. Ылап-ла эртенинде немец-фашистерге удур хөме халдаашкынны эгелединис.

— Үжен чылдарда Төре-Хөлге хөделип турган аңгы дайзыннарын базарынга Силериң ачаңар, ол үеде Эрзин сумузунуң арбан даргазы Кыргыс Тоңмит Шалык Кижиир-оол база улуг-хуузун киирген болгай, ол болуушкун дугайында кысказы-биле таныштырып көрүнерем.

—Сайгал деп черде дайзыннарның турар черин, күжүн тодарадып эккээрибиле беш кижини хайгыылче чоруткан, оларның аразында мээң ачам база бар. Олар дайзыннар чок деп билгеш, бир аалга шайлап олурда, өгнүң херээжен ээзи бүдүү үнгеш, аалдан ырак эвесте чаштынып чыткан дайзыннарга чугаалапкан. Ок-боолуг месилдежиишкинниң түңнелинде ачам будунче балыглаткан, а эш-өөрү дуза эккээрибиле чорупкан. Туттуруп алган ачамны моол дүжүметтер будунуң балыын селемебиле чушкуп, хилинчектеп шаг-ла болганнар. Кажан адып шиидериниң кырынга турда, бөрттеринде кызыл беш-адырлыг шериглер ачамны моол дүжүметтериң холундан хостап алганнар. Сөөлүнде барып ачам Тес-Хем кожуунуң мурнакчы малчыны апарган. ТАР-ның 20 чыл оюн таварыштыр Республика ордени-биле база шаңнаткан. Ам ТАР 80 харлаар болгай.

— Ол үеде бистиң өгбелеривистиң аңгы демиселинге киржип, немец-фашистерни чылча шаварынга киирген үүлези бо үеде деткимчени ап, бадыткаттынып турар бе?

— Эрткен үе дээрге бистиң төөгүвүс-түр, ынчангаш ону уттуп болбас ужурлут бис. Шак-ла мындыг дайыннарның ужурундан та чеже бичии чаштар өскүс калганыл, та чеже ие-херээженнер ажы-төлүнден, өг-бүлезинден чарылганыл... Дайыннарның кижи төрелгетенге чедирген уржуу канчаар-даа аажок каражалыг. Безин Россияның девискээринде болуп турар чечен дайынын алгаш көөрге, ол-даа таладан, бо-даа таладан чидириглер хөй-дүр. Бо дайынны черле билип шыдаастыр мен. Ниитилелдиң үзелбодалы өскерлип турарының уржуундан Украина безин аңгы күрүне апарган. Украинадан, Ровно хоорайдан мурнунда чалалга бо-ла кээр чүве, ам уттундурган.

— Тыва чонга, ылаңгыя аныяктарга чүү күзээр силер, энем?

— Сөөлгү үеде тыва аныяктарның арагаже сундугары кедереп турар-дыр. Оон кол чылдагааны — республикада ажылчын олуттарның чогунда. Бир эвес оларны ажылче киирип, колхоз, совхозтарны тургузуп, бичии бүдүрүлгелерден ажыткаш, оларны ажылдадыр болза, арагаже хамаанчок наркоманияже безин сунду чидип, хостуг үезин чөп ажыглай бээр дээрзинге бүзүрелим улуг. Ол ышкаш ада-иелер кижизидилге айтырыын чүгле школаларже чууй кагбайн, боттары база ажы-төлүнче сагыш салыры чугула. Шын харын, чажыргаш чоор, херээжен кижилер сөөлгү үелерде арагаже хөй сундутуп турар-дыр. Бо талазы-биле херээженнер ортузунга ажыл-чорудулганы күштелдирерин үе негеп келген. Чогум тыва аныяктарның аразында бурунгаар чүткүлдүг кижилер база хөй. Олар бистиң чоргааралывыс, келир үевис-тир. Чугаамны төндүрүп тура, бүгү-ле херээженнерге Март 8 байырлалын таварыштыр аас-кежиктиг болуруп күзедим.

— Галина Тоңмитовна, силерге аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзевишаан, берген интервьюңар дээш четтирдим.

— Силерге четтирдим. Ажыл-ижиңер бүдүнгүр болзун.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан. Төөгүнү таптыг ап көөр чүве болза, ында өөредиглиг чүүлдер кайы хөй. Чаңгыс кижиниң амыдыралы, оон намдар-төөгүзү бүдүн чоннуң, үениң төөгүзү-биле ханы холбаалыг. Кижи бүрүзү чоннуң төөгүзүнден дашкаар хоорук турбайн турар, оон кандыг-бир арыннары, болуушкуннары ол кижиниң салымчолунга бир-ле рольду, чугула эргилдени ойнаан турар.

Игорь ДАМДАК
чугаалашкан.

АМЫДЫРАЛ ЧЕЧЕКТЕРИ

ЫНАКШЫЛДЫҢ ӨНДҮР СҮЗҮҮ АВА БОЛЗУН...

"Авай!" депкеш, дылым хоюур,
Аа сүттүң амданы кээр.
"Авай" депкеш, ынаам киткээр,
Аактальп, чассыксаам кээр.

Аныяк шулукчу Антон Үержааның "Авамга" деп шулүүнден бо одуруглар бөгүнгү аалчывыска кончуг-ла тааржыр. Чүге дизе ол — Сара Монгушовна Ооржак — беш уругларының авазы, чеди уругларының уругларынга ынак кырган-ава болурундан аңгыда, республиканың хөй-хөй школаларынга, өскүс, чартык өскүс уругларга, ясли-садтарга дуза кадып чоруур күзенчиг аалчы. Частың бо кайгамчык байырлалының бүдүүзүнде РФ-тиң Уруглар фондузунуң Тывада салбырынга чедип, ооң ажылдакчылары-биле ужуражып, Сара Монгушовнадан интервью бээрин дилээн мен. Ону ол хүн менден аңгыда, Кызылдың 25 дугаар ясли-сады, республиканың өкпези багай уруглар эмнээр эмчиде чаштар база Бажың-Алаак школазынга дуза кылдыр 10 шоодай далган белен манап турар болду.

Сара Монгушовнаның өрээлинде ойнаарактар, конфет-чигир бичии чаштарны байырлал бүдүүзүнде хөглеп ойнаарынче чалаанзыг, эндерик, өң-баазын. Бо хүннерде Москвадан төп телевидениеде "Авам, ачам, мен — спортчу өг-бүле" деп телеоюнга ажыглап турар шаптараазыннарга ажыглаар янзы-бүрү оюннарны белек кылдыр манап турарын фондунуң ажылдакчылары база чугаалап турдулар. Шынап-ла, республикада чеже спортчу, спортка ынак өг-бүлелер чок деп. Ону дериир черлерни база фонд чугаалажып ап турар.

Школа назылыг өскүс, чартык өскүс, кандыг-бир аарыгдан хоочураан уруглларга Уруглар фондузунуң ажылдакчылары он чылдың нүүрүнде дуза кадып, республикада улуг ажылды чорудуп келген.

Байырлал бүдүүзүнде Сара Монгушовна Ооржактан "ажыл-агыйжы эвес" айтырыгларымга харыылап бээрин дилээримге, ол күзелдии-биле чөпшээрешти.

— Б. Пастернактың "Херээжен болуру — дээди базым..." деп чугаазынга хамаарыштыр Силериң бодалыңар?

— Херээжен — бир дугаарында, чаякчы, кижизидикчи, чемгерикчи, камгалакчы, сүмелекчи. Үлегерлиг өг-бүле дээрге-ле эки сеткилдиг ие кижиниң бүдүжү, көрүжү, чоргааралы деп бодаар мен. Өг-бүле ие кижиден эгелээр. Ооң буянныг сеткилинге уругдарыг чылыгар, чассыыр ужурлуг. Иениң эргим чассыдыышкынындан уруг мандып өзүп, сеткили ажык, чаагай болур дээрзин ажылым аайы-биле-даа көрүп чор мен. Шынап-ла, ие болуру — дээди базым, чоргаарал.

Бистиң өг-бүлевиске ажытөлүүс, бичии уйнуктарывыс чыглып келирге, ол дег өөрүшкү, чоргаарал кая турар. Уругларывыстың уруглларының бичиизи 7 айлыг, а эң улуу 12 харлыг, шулту деп, ойнай бергенде, кандыг-даа ясли-сад ында калыр.

— Сара Монгушовна, өөңер ээзи-биле кая, канчаар таныжып алган Силер?

— Москвага студентилеп тургаш. 33 чыл кады чурттап, экини-даа, багайны-даа кады үлежип келдивис. Ынчан үе база бөдүүн турган. Уругларывысты база-ла боттарывыс азырап, бут кырынга тургустувус. Колдуу мээң авам өөвүске уруг-дарыывыс өстүржүп чораан. Ынчангаш кырган-авазынга бистиң өг-бүлевис ынак, хүндүлээр. Уруглар улугларын өттүнүп, бот-боттарын азыранчып чоруй баар чүве дээрзин ам бо бичии чаштарывыстан-на көрүп чор бис. Кырган ада-ие уруглларының уруглларынга кымдан артык ынак болур дээр. Бистиң база өөрүшкүвүс, аксывыс-кежии өг-бүлевисте деп бодап чоруур бис.

— Чүү-даа чүве "ак", "кара" талалыг дээр болгай.

— Амыдырал дески эвес, нарын, чүс талалыг, муң арынныг. Бодап олурарымга, бистиң чурттап эрткен чурттагавыстың чырык арынары, өөрүшкүлүг хүннери, аас-кежиктиң үлүү хөй болган деп билип олур мен. Солундаа, нарын-даа чурттаргалыг болган бис.

— "Эрге-чагырга кижилерни үрээр" дээр болгай, аңаа Силериң хамаарылганар...

— Бо назында кандыг улуг, биче даргаларны көрбээн дээр... Эрге-чагырга — бир дугаарында — бот-харыысалга, чон мурнунга хүлээлге-дир. Чамдыктары элээн депший бергеш, бодун тогдунуп, чонун уттуптар, чамдыктары шуут тенип, бот баш миннип, арагалап, дыш бодап, харын-даа өг-бүлезин уткаш, "аныяк кадайлай" бээри-даа бар боор чүве. Аттарын адааш канчаар, чон билир, "чон кулаа дыыжы" дээр болгай.

Кончуг ажылчын, бөдүүн, биче сеткилдиг, ээлдек-эвилен, чонга шынчы, хүлээлгезин билир даргалар бисте хөй. Бүгү чурттагазын ажылхерекке берген, профессионал деннели бедик, кижизиг кижилерни чон деткиир, чоргаарланыр, олар төөгүге артар ужурлуг.

— "Езулуг бодувустуң киживис" деп чугааларны бодуңарның база өөңер ээзинге хамаарыштыр дыннаан силер бе?

— "Чону — чоорган" дээр болгай. Совхозка-даа, кожуннарга-даа ажылдап чорааш, чондан чаңгыс эки сөс дыннаарга безин чоргаарангыг боор чүве. Ам-даа болза чоннуң хамаарылгазы колдуунда эки, бүзүрел бистиң ачавыска улуг деп чүвени бистер өг-бүлези билип, бүгү тала-биле деткип, дузаларын кызыдып чоруур бис.

— "Бай", "ядыы" кижилер дугайында чүү деп бодаар Силер?

— Мал-маганы өдек долган, тараа-быдаа тарып чип, машина-балгаттыг, ажы-төлү аал сыңмас улусту кандыг байлар дээрил, езулуг эр хейлер деп мактаар, черге чедир мөгеер апаар. Оларны чагырга черлери улам деткиир болза эки. А чамдык ажыл-агыйларны хоозуратка ш, боттарынга ажык-кончаа сүргеш, "бай мен" деп чоруурларны сойгалаар апаар.

"Хол шимчевес болза, хырын тотпас" дээр болгай. Чамдык суурларывыста ажыл чок, бажың даштын оът-сиген тудуп чий берген боттары аалдар кезип диленип чоруурлар ам-даа хөй. Ындыгларны ажылга өөредир ужурлуг бис. Боттары аксынга чем кылып албас улусту кандыг "ядыы" дээр бис. Ол дээрге чалгаа чорук-тур. Мен Япония, Кыдат, Вьетнам, Корея чурттарынга чордум. Ында чоннуң ажылдап билирин кижи кайгап ханмас. Эртенгиниң 4-5 шактан кежээ орайга дээр ажылдаар, бичии-даа ээн чыдар чер чок.

— Амгы ниитилелдиң эң-не аарышкылыг кезээ чүү деп бодаар Силер?

— Кижилериң социал-камгалал чогу, ылаңгыя бичии чаштарның, пенсионерлериң.

— Өг-бүлеңериң эң ынак байырлалы?

— Чаа чыл, Март 8.

— Эң ынак чемиңер?

— Тыва чем аймаа, эзт, хуужуур.

— Эң ынак өңүңер?

— Ак.

— Өг-бүлеңериң эң ынак танцызы, ыры .

— Вальс. "Чечен биле Белекмаа" деп операдан ырылар.

— Политиктерден кымны эң онзалаар Силер.

— Президент В. В. Путиниң политиказын деткип турар мен.

— Кайы-кайы даштыкы чурттарга четкен Силер?

— Америкага, Германияга, Австрияга, Венгрияга, Болгарияга, Турцияга, Грециягa, Японияга, Көрей база Моолга чордум. Амгы үеде Германияның "КЭР-Германия" хөй-ниити организациязы-биле харылзажып турар бис. Дээргги Юрген Бартельс бистиң чалаанывыс езугаар №4 школага, караа четпес уруглар школаларынга стол, сандайларны, өөредилге херекселдерин, республика эмнелгезинге рентген аппараттарын, кезиишкин аппараттарын, орун-дөжек аймаан чорудуп берген. (Ниити түңү 7 млн. 500 муң рубль). Өске-даа даштыкы чурттар-биле харылзаавыс быжыг.

— Өг-бүлеңерге эң үнелиг автограф?

— Автографтар хөй. Ынчалза-даа бирги Президент Б.Ельцинниң берген автограв эң үнелиг белек деп санап чоруур бис.

— Хостуг үеде чүү кылыксаар силер?

— Огород, сад ажылы. Янзы-бүрү чечектер тарып өстүрер.

— Эң ынак чогаалчыңар.

— Лев Толстой.

— Кижилериң кандыг мөзү-шынарын хүндүлээр Силер?

— Шынчы чорук. Биче сеткил.

— Бо хүнде чүү эң-не чугула деп көөр Силер?

— Политиканы быжыктырары. Тыванның чаа Конституциязын деткип боттандырары, республиканың экономиказын хөгжүдери, чоннуң материалдыг байдалын экижидери, өг-бүле, кижи бүрүзүн ажыл-биле хандырары бирги чергениң айтырыглары болуп артпышаан деп бодап турар мен.

— "Бирги кадын" деп бодуңарны санап чоруур Силер бе?

— ?...

Сара Монгушовна мээң сөөлгү айтырыымга харыылавады. Ынчалза-даа ол айтырыгны номчукчу бүрүзү бодунга боду харыыдан бериптер боор деп бүзүредим. Амыдыралдың оңгул-чиңгил кокпа оруктарынга торулбайн, ава, кырган-ава, чонга кезээде "бирги кадын" болуп көстүп чоруур өгнүң херээжен ээзи деп буянныг, хүндүткелдигдаа болза, улуг харыысалга онаашкан бо херээжен кижиге чоргаарланмас аргажок. Ол ава, кырган-ава, "бирги" өг ээзи болурундан аңгыда, ажылдакчы, удуртукчу, хөй-ниитичи.

Чүүлүмнү А. Үержааның:

Кижилерге ынакшылдың
Өндүр сүзүү ава болзун — деп одуруглары-биле доозуп, мээң бөгүнгү аалчым С. М. Ооржактың мурнундан бүгү херээженнерге Март 8 таварыштыр эки күзээшкиннерин, аас-кежикти, кадыкшылды күзедим.

Светлана МОНГУШ.

ЧУРУКТА: уругларның күзенчиг аалчызы С. М.ООРЖАК суй белээн тыпсып тур.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

БИСТИҢ-БИЛЕ КАДЫ

Авазының адын кижи бүрүзү билир, ынчалза-даа үрүлчүнүң адавас, чүгле херек апарган таварылгаларда адаар. Ава дээрге ава-ла болгай. Ай, Хүннүң адаа Черде авазы дег энерелдиг, эргим авыралдыг кижи бар эвес. Кайыралыг авам амгы бөгүн нырык өртемчейде ажы-төлү бистериң аразында дириг боду чок-даа болза, ол кезээде бистиң амыдырал-чурттагавыстан, ажыл-иживистен, сагыш-чүрээвистен ырап чоруваан, ооң овур-хевири амдаа дириг чурттавышаан. Чок болган авамның бажын ковайтып, ооң адын чык кылдыр адаар ужурга таваржып тур мен. Авамның адын Сунгаалай дээр чораан.

Авамның төрүттүнген хүнүнден бээр ам таптыг-ла сезен чыл болуп турары бо. Авамны сактып келиримге-ле, мээң караамга ол өдекте инектер саап турар ийикпе азы суугузунуң чанында олурупкан сүттүг сарыг шайын саарган азы алгы эттеп, дааранып, илдинип-ле олурар кылдыр көстүп келир. Ооң холдары куруг, хостуг, аян-тээлеп олурганын канчалдыр-даа сагынгаш билбестир мен. Ол та кажан-чежен дыштанып турган, оттуп келирге-ле, холу иштиг, бир-ле чүвени кылган, туткан олурар-ла болгай.

Бистиң ава-ачавыс биске чаагай ат-алдары-дыр.

Авам — чаа үүлге аажок сундулуг, бодунуң шаа-биле черле депшилгелиг чораан кижи чүве-дир. Үжүк-бижикке өөренип алгаш, барык-ла чалыы кыс шаанда нам кежигүнүнге кирип алган. Нам кежигүнүнге кады төрээн угбазы Долума-биле кады кирген. Ол кирип турар үезинде даргаларның аайы-биле тыва аттарын орус аттарга солуур үлегер-чижек болуп чораан. Арат-малчын чонунуң аразынга ажылдап, чурттап чорааш, бистерни, 10 ажы-төлүн багай кижилер кылдыр өстүрбейн, аажы-чаңның эң-не экизинге, ажыл-иштиң кадыг чымыжынга, амыдырал-чурттаганың аар-берге шаптараазыннарын ажып эртеринге кижизидип, эртемниг кижилер болзун дээш күжүн салып келгеннер. Амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир-ле олар "Тес-Хем" совхозка малчыннап келди. Оларның өстүрген малының санын таптыг саннаан чүве болза, та чеже чүве, муңмуң хойдан кыргаан дүгү та чеже оваа чүве, ону кым-даа уктаваан чүве-дир. Авам-даа, ачам-даа маадырлыг чүве кылбаан, анаа бөдүүн кижилер чүве. Оларның биске, ажы-төлүнге, арттырып каан канчаар-даа аажок эгээртинмес эртинелиг улуг өнчүзү бар. Ол дээрге оларның чонунда артып калган ужурга база таварышкан. Авамның ат-сывын партия билединге Сунгаалай Клавдия Чалчыковна кылдыр бижээн, а даай-авам Чайкина болган.

Чурттагамда эң-не аас-кежиктиг чырык үелерин бола сактып келгилээр мен. Чашкы, элээди назынның дугайында кандыг сактыышкыннарны чок дээр! Институтка өөренип тургаш, чайгы дыштанылгамда авам сугнуң Шуурмакта чайлаанга чедип келир мен. Эртен эрте удуп чыткаш, уйгум аразында авам-ачамның кожа аалдың малчыннары-биле шайын аартап, далаш чок таваар чугаалажып орарын дыңнап чыдар мен.

Кажан оттуп келиримге, авам сүттүг шайда хой эъдин доорап алган мени манап олурар-ла болгай. Аалдан ырак эвесте арга шазындан эрттир удаан мени шоотканзыг хек чайтыладыр эдип турар эвейикпе.

Ол өйде авамның характерын көрген болзуңарза! Ооң хоюг характарының чылыг, чымчак көрүжү, шырай арнын бүргей алып келир хүлүмзүрүү кайгамчык-ла... Берге өйлерде авамны шак ынчалдыр сактып келиримге, мээң сагыш-сеткилимде кандыг-даа ундарал, ажаанзырал чок кыннып келир. Ол болза авамның дириг овурунуң хуулгаазын күчү-күжү-даа болуп чадавас. Чадавас-даа эвес ийин, шынап-ла, ындыг ийин.

Авам мээң өг-бүлелиг болу бээримни дыка күзээн, мээң чаш төлүмну хойнунга олуртуп алгаш, ооң чөвээн чыттап, эргеледип оруксаар чораан. Кажан мен таныжым кысты, амгы өөм иштин аалга эдертип эккээримге, авамның өөрүшкүзүн чүге деңнээр! Улуг хоорайда өөренип турар оолду канчап билир, өске сөөктүг, өске дылдыг уруг-даа эдертип эккээрин, ооң-биле канчар дылдажыр кижи боор мен деп сестип коргар-ла чүвези ол турган. Кеннин көрүп кааш, авам дыка амыраан — артында-ла тыва уруг...

Бистиң аравыска авам дириг чораан болза, ол март 8-те 80 харлаар турган. Ынчалза-даа бистиң улуг шулукчүвүс Сергей Пюрбюнүң, "чүрээм соп-ла чорда, сен база-ла мээң-биле кады дириг чурттап чоруур сен, авай" дээн уткалыг чүглүг одуругларында ышкаш, чер кырынга мен дириг чурттап чоруур-ла болзумза, авам өлбес, чүге дизе, мен ооң оглу-дур мен, ол мээң чүрээм согуу болуп чоруур.

Частың байырлалы — Март 8-те бүгү аваларга, угбаларга, кыс дуңмаларга черге чедир мөгейип, сеткилимниң айыраң каас чечектерин өргүп, оларга бүгү-ле кежиктерни күзээр-дир мен.

Алексей АРТЫК-ООЛ,
Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады.

ЧӨПТҮГ ЧОРУК ДЭЭШ...

Ниитилелге чөптүг чорук хоойлу-дүрүмнериң сагылгазындан тургустунар. Бо чаагай ажыл-херекке бодун бараалгадып чоруур кижилер Тыва Республикада эвээш эвес. Ындыгларның бирээзи – Тыва Республиканың Арбитраж судунуң даргазы Лариса Күр-Базыровна МААДЫ:

Кыс кижи чараш үүлдергe ынак болгай. Ынчангаш бичии уругларның хөй кезии артист, танцычы, башкы, эмчи болуксаар. А Лариса Күр-Базыровна бичиизинде шагдаа болуксап чораан. Ол үүл дээргe ол чараш үүлдерден аңгыда, чөптүг чорукка база ынак болган. Кижилерге оожургалды, өөрүшкүнү үүгле корум-чурум тургузуп болурун бичиизинден-не билип чораан. Харын-даа школачы чылдарында ол "Болчукчу" деп шолалыг-даа турган. Чүге дээрге чөптүг эвес черге хомудаткан өөрүнге бо-ла болчу бээр чораан.

Ада-иези Күр-Базыр Даваа-Доржуевич, Донгак Максыровна Маадылар Бии-Хем кожуунунуң Сушта чурттап чоруурлар. Төрээн сууру Сушка өөренип турган үелериндедаа Лариса үлегерлиг, шынгыы чурумнуг эки өөреникчи чораан. Кызылдың №4 школазынга өөренип турган үезинде ынак эштери Люда Осина, Наталья Тихонова олар-биле Кызыл хоорайның милиция салбырының "Чалыы дзержинчи" отрядынга бактаап кирип, дежурныйлаашкынарже-даа үнүп турганнар.

Ынак башкызы Валентина Степановна Комелова ону орус дылга, литературага ынак кылдыр кижизиткен.

Ооң шагдаа болуксап чораан күзели халас барбаан. 1977 чылда Кызылдың №4 школазын доосканының соонда, Лариса Күр-Базыровна Красноярск хоорайның күрүне университединиң юридиктиг факультединче кирип алган. Ону 1984 чылда чедиишкинниг доосканының соонда, Тыва Республиканың күрүне банкызының юристконсультантызы, ТР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң юристконсультантызы, ТР-ниң Дээди Совединиң Секретариадының юридиктиг салбырының даргазы, 1993 чылдан 2000 чылга чедир ТР-ниң Арбитраж судунуң даргазының оралакчызы бооп ажылдап чораан. 2000 чылдың февраль 10-да Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турган Владимир Путинниң Айтыышкыны-биле ТР-ниң Арбитраж судунуң даргазы кылдыр томуйлаткан.

Лариса Күр-Базыровна— хар-назы талазы-биле аныякдаа болза, улуг харыысалгалыг албан черинiң даргазы. Ол бүгү ооң шилип алган мергежилинге ынаан, аңаа бердингенин, юридиктиг болгаш политиктиг билииниң ханызын көргүзүп турар. Ооң удуртуп турары коллективинге – Арбитраж судунга маргыштыг херектер сайгарылгазы ооң мурнунда чылга деңнээрге, ийи катап өскен. Ол үүл дээрге ук коллективке бөдүүн кижилер бүзүреп, дуза дилеп, хөйү-биле кээп эгелээни ол.

Кандыг-даа ие кижиниң чоргааралы – уруг-дарыы. Лариса Күр-Базыровнаның чаала дөрт харлыг чаптанчыг-байы Чиңгис—авазының өөрүшкүзү, чоргааралы, ынаныжы.

Ынчангаш Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — Март 8 таварыштыр бо чараш, эң харыысалгалыг ажылдыг херээжен ие кижиге, амыхууда амыдыралынга аас-кежикти, ажылынга чедиишкиннерни күзеп каалыңар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: ТР-ниң Арбитраж судунуң даргазы Л. К-Б. Маады ажыл үезинде.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Лотерея "БОДУМ БАЖЫҢЫМ—2001"

Чоокта чаа "Бодум бажыңым" деп чурттагга лотереязының 3-кү тиражының ойнаашкыны болуп эрткен. Аңаа 3 өрээл квартираны Кызыл хоорайның 2 дугаар божудулга бажыңының эмчизи Хиликмаа Казаковна Сарыглар ойнадып алган. Даштыкы пылесосту Кызылда пенсионер Светлана Чимит-оол, аудиомагнитофонну Айгуля Дандаа (Кызыл) ойнадып алган, а электроплита "Мечта" студент Айлана Седенге таварышкан. Джек-пот тускай 25.428 рубльдиң ойнаашкынныг лотереязы Алдан-Маадыр суурнуң чурттакчызынга таварышкан. Ынчалза-даа ол аас-кежиктиг кижи ам дээрезинде ол хөй мөөң акшазын ап келбээн (№ 0016223).

Өртектиг ойнадыышкын таварышкан №0057674 (Ак-Довурак), №0009835 (Бай-Хаак), № 0039303 ("Фея" хеп чуур машина) билеттериң ээлерин ойнадып алган дериг-херекселдери манап турар.

"Panasonic" радиотелефонну Кызыл хоорайда үшкү бөлүктүң инвалиди, дөрт оолдуң адазы Борис Очурович Куулар ойнап алган.

Байырлал бүдүүзүнде суй белектер, квартира ойнадып алган аас-кежиктиг херээженнерге байыр чедирип олур бис.

ЭСКЕТ ЧОККА ӨРГҮП ЧОРУУР

Частың башкы байыры бе?
Чалыы кыска ынаам ол бе?
Кайгамчыктыг чараш кысты
Катап-катап көрүксээр мен.
Ынакшылдыг оттуг үрээм
Ыяңгылыг уян ыры
Ыржым өттүр куттуларга,
Ышкам хөрээм хөлзей бээр-дир.

Өшпес оттуң кывыскызы,
Өлчей-кежик чаякчызы,
Ырывыста алгап-йөрээн
Ынаавыстың, эживистиң
Хүрең-кызыл шырайынга
Хүлүмзүрүү чайыннаарга,
Хүннүң-даңның чалгынналып,
Күзел-соруум кыптыгып кээр.

Айдар КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

ЧАРАШ ЧЕЧЕЭМ

Сагыжымда саглаш диген
чечээм-дир сен.
Саарыгның бырлаш кынган
чалгыы-дыр сен.
Өйлеп-өйлеп сагындырар
чажыдым сен.
Өзү-баарым өйүп келир күзелим сен.

Сеткилимден сени балап чадап
кагдым.
Сесерлиивис хуулгаазын сорунзазы
Ырак черде эжим сени сагындырып,
Ынакшылдың сыдымынга шалбадады.

Кайгамчыктыг тоолчургу
аржаанывыс
Кашпалдары хүлүмзүрүп мөгейдилер.
Карак базып, кыйгы салган
хемнер-биле
Кайгап ханмас бедик сыннар
сымырашты.

Чалыы кыстың сынын алган
хөңү дыттар
Чассытканзыг чаагым суйбап
мендилешти,
Частып келген чараш чечээң
камна дээнзиг
Чагырга чок үүрекейим ажыш кынды.

Ульяна БАЛДАН.

2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2001 чылдың февраль 7-де хүлээп алган

1 үүл. 2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджедин орулгалар талазы-биле 2603874 муң рубль түңге база чарылгалар талазы-биле 2603874 муң рубль түңге бадылаар.

2 үүл. 2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединге кирер орулгаларны:

аралаштырып харылзаштырар ажыл-чорудулга кылып турар бүдүрүлгелерден, биржалардан, брокер контораларындан, а ол ышкаш Кызыл хоорайның девискээринде бүрүткеткен чээли болгаш камгаладылга организацияларының орулгазындан (арыг орулгадан) үндүрүгүн күсели-биле –10 хуу төлевир хемчээли-биле; Кызыл хоорайның девискээринде бүрүткеткен өске-даа бүдүрүлгелерден болгаш организацияларның күсели-биле – 9 хуу төлевир хемчээли-биле;

Кызыл хоорайның девискээринде бүрүткеткен төлекчилерниң – хуу кижилериниң орулгазынга үндүрүгүн күсели-биле орулгаларының 42 хуузу хемчээли-биле;

Тыва Республиканың девискээринде бүдүрүп кылып турар аъш-чемниң чиг эдинден кылыр этил спиртинге, водкага болгаш ликер-водка кылыгларынга, спирт бар холумактарга акцизтерниң күсели-биле – орулгаларның 50 хуу хемчээли-биле;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр – лицензия бергени база бүрүткээни дээш кирер акшаларның күсели-биле;

даштыкының акша демдектерин база даштыкы акшага деңнеп айыткан төлевир документилерин садып алырынга үндүрүгүн күсели-биле орулгаларның 40 хуу хемчээли-биле;

Кызыл хоорайның девискээринге бүрүткеткен бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизинге үндүрүглериң күсели-биле – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан төлевир хемчээли-биле үндүрүгүн санаан түңүнден 50 хуу хемчээли-биле;

садып-саарарының үндүрүүнүң күсели-биле – орулгаларның 40 хуу хемчээли-биле;

юридиктиг эргелиг албан черинге чаңгыс аай үндүрүгүн күсели-биле – Тыва Республиканың Чазааның хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан нормативтери езугаар;

ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге – ыяап-ла алыр орулгага чаңгыс аай үндүрүгүн күсели-биле –Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткан нормативтери езугаар;

ниити делгереңгей казымал байлактарны казып тыпканы дээш төлевирлерден аңгыда, чер иштиниң байлаан ажыглааны дээш төлевирден аңгыда, чер иштиниң байлаан ажыглааны дээш төлевирлериң күсели-биле – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан нормативтер езугаар санаан түңнериң 25 хуу хемчээли-биле;

суг объектилерин ажыглааны дээш төлевирлериң күсели-биле орулгаларның 60 хуузу хемчээли-биле;

хоорайларның болгаш ажылчын суурларның черлери дээш чер үндүрүүнүң база аренда төлевирлериниң күсели-биле – көдээ ажыл-агый ужур-уткалыг черлер дээш – бо Хоойлунуң 4 үүлү-биле доктааткан нормативтер езугаар;

минерал-чиг эт баазазын катап тургузарынга шилчидилгелериң күсели-биле – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр;

хоралыг бүдүмелдериң артынчыларын ырады аппарып төгер, аксырының нормативтеринден ажыр ырадыры, төгери дээш, артынчыларны база долгандыр турар хүрээлелге хоралыг салдарның өске-даа хевирлерин ырадыры дээш төлевирлериң күсели-биле – орулгаларның 81 хуу хемчээли-биле;

республика өнчүзүнде турар акциялар талазы-биле дивидентилериң, а ол ышкаш республиканың өнчү-хөреңгизин арендага дужааганындан орулгаларның күсели-биле – орулгаларның 100 хуу хемчээли-биле;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр Тыва Республиканың бюджединге шилчидер ужурлуг өске-даа үндүрүглерден, хавырып дужаар акшаларның, каайлыларның база өске-даа төлевирлериң күсели-биле тургузар.

3 үүл. Россия Федерациязының Үндүрүг Кодекизиниң бирги кезээниң 116, 117, 118, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 134 база 135 үүлдери-биле, а ол ышкаш бирги кезээниң 120-ги үүлүнүң 1-ги болгаш 2-ги пунктулары-биле көрдүнген үндүрүг талазы-биле хүлээдир хемчеглер кылдыр онаап турары акша төлевирлериниң (торгаалдарының) түңүн Тыва Республиканың республика болгаш тус чер бюджеттеринче дараазында хемчээл-биле:

республика бюджединче – 25 хуу;

тус чер бюджединче – 25 хуу хемчээл-биле шилчидер.

4 үүл. Хоорайларның болгаш ажылчын суурларның черлери дээш чер үндүрүүнүң база аренда төлезининиң, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер дээш төлээр улус Тыва Республиканың бюджеттериниң деңнелдериниң аразында оларны дараазында хуваалда езугаар айыткан төлээр ужурлуг төлевирлерни федералдыг казначействонуң органнарының санынче долузу-биле дараазында:

хоорайларның болгаш ажылчын суурларның черлери дээш:

Тыва Республиканың республика бюджединче 20 хуу;

хоорайларның болгаш ажылчын суурларның бюджеттеринче 50 хуу;

көдээ ажыл-агый ужур-уткалыг черлер дээш:

Тыва Республиканың республика бюджединче 10 хуу;

тус чер бюджеттеринче 90 хуу

хемчээл-биле 2001 чылда шилчидерин доктаадыр.

5 үүл. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың бюджет база үндүрүг талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазы дээш бүрүн долу контрольдаарын хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың республика болгаш тус чер бюджеттериниң орулгаларын алырының үндезиннери болуп турар девискээрлериң база тус черлериң үндүрүглерин болгаш хавырып кирер акшаларын Россия Федерациязының база Тыва Республиканың бюджет болгаш үндүрүг талазы-биле дүрүмнери-биле дүүштүр Тыва Республиканың республика база тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң учедунуң талазы-биле санынче үш хонуктан орай эвес хуусаада оларны төлээнинден орулгаларны дараазында федералдыг казначейство органнарының санынче шилчидер.

6 үүл. Республика өнчүзүнде туруп турар болгаш оперативтиг удуртур кылдыр өөредилге албан черлеринге, кадык камгалалының албан черлеринге, культураның болгаш уран үүлдүң күрүне албан черлеринге, күүсекчи эрге-чагырга органнарынга дамчыдып берген өнчү-хөреңгини арендага дужааганындан кирер орулгаларны Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырып турар орулгаларның база чарыгдалдарның сметаларынга үндезилээш, Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгаларынга бүрүн долу хемчээли-биле барымдаалап көөр болгаш айыткан албан черлериниң база организацияларның орулгаларының болгаш чарыгдалдарының сметаларынга айтып каар.

Кирген акша-хөреңгилерни бюджеттиң айыткан организацияларынга федералдыг казначейство органнарында ажыткылаан санажылга документилеринге бижип демдеглеп каар болгаш ол албан черлерин ажылдадып тударынга база оларның материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге бюджеттен акшаландырарынга немей кирер дөзү кылдыр шилчидип бээр.

7 үүл. Республика бюджединде туруп турар эт-хөреңгини хөлезиледип дужааганындан кирер орулгаларны, Як-42 самолетту хөлезилеткенинден аңгыда база бюджет албан черлериниң эт-хөреңгизин хөлезилеткенинден кирер орулгалардан аңгыда орулгаларны 2001 чылда – федералдыг казначейство органнарында доктааткан чурум-биле ажыткылааны, Тыва Республиканың Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле Күрүне комитединиң санынче 200 хуу хемчээл-биле шилчидер. Айыткан акша-хөреңгилерни Тыва Республиканың Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң сан-хөө талазы-биле хандырарынче чорудар.

8 үүл. Республиканың өнчү-хөреңгизинде турар Як-42 самолетту хөлезилеп дужааганындан 2001 чылда кирер орулгаларның 50 хуу хемчээлин федералдыг казначейство органнарында доктааткан чурум-биле ажыдып кааны, Тыва Республиканың Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединиң санынче шилчидер болгаш ол самолеттуң капитал септелгезин акшаландырары-биле чарыгдаар.

9 үүл. Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң кол-кол хуваакчыларының эргезинде туруп турар бюджет албан черлериниң сайгарлыкчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгадан алганы орулгаларны 2001 чылдан эгелеп Россия Федерациязының бюджет болгаш үндүрүг хоойлужудулгазы-биле дүүштүр Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгаларынга кирер санаар.

Ынчаарга алган ол акша-хөреңгилерни бюджет албан черлери бюджет талазы-биле акшаландырыышкынның немей кирер дөзү кылдыр ажыглаар. Сайгарлыкчы болгаш орулга кирер өске-даа ажыл-чорудулгадан алган акша-хөреңгилерни федералдыг казначейство органнарында ажыткан саннарга кирер санаар болгаш боттарының санажыр документилеринге арткан акша-хөреңгилериниң хемчээли-биле бюджет албан черлери боттары чарыгдаар.

Бюджет организацияларының сайгарлыкчы болгаш орулга кирер өске-даа ажыл-чорудулгазындан орулгаларның кирерин база ажыглаарының учедун Тыва Республиканың республика бюджединиң күүселдезиниң дугайында отчетка айыткан операцияны бижип көргүзүп турган, Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң кол-кол башкарыкчылары болгаш ажыглакчылары учедун кылыр.

10 үүл. Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр Тываның чөпшээрел-бүрүткел палатазының бүгү-ле ажыл-чорудулгазының хевирлерин чөпшээрээнинден база бүрүткээринден кирер акшаларын 2001 чылда Тыва Республиканың күрүне бюджединче бүрүнү-биле кирер болгаш олардан 834 муң рубльди Тываның чөпшээрел-бүрүткел палатазының федералдыг казначейство органнарынга ажыдары, Тыва Республиканың чөпшээрел-бүрүткел палатазының санынче шилчидер болгаш ооң ажыл-чорудулгазын хандырарынче углаңдыр.

Ажыл-чорудулганың бүгү-ле хевирлерин чөпшээрээнинден хавырып кирер акша-хөреңгилерни Тыва Республиканың республика бюджединиң күүселдезиниң дугайында отчетка ол операцияны көргүзүп айтып турган, Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң башкарыкчызы болгаш ажыглакчызы учетка алыр болгаш ажыглаар.

11 үүл. 2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединге кол-кол кирер дөстер аайы-биле орулгаларның кирерин дараазында:

	(муң рубль)
Үндүрүг орулгалары, шупту	106003
ооң иштинде:	
бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның орулгазынга (арыг орулгага) үндүрүг	2925
хуу кижилериниң орулгаларынга үндүрүг	45138
акцизтер	11340
олардан:	
аъш-чемниң чиг эдинден этил спиртинге, водкага болгаш спирт бар ликер-водка холумактары	11340
чөпшээрел бергени болгаш бүрүткээни дээш хавырар акшалар	859
даштыкы акша демдектерни база даштыкы валютада деңнеп көргүскен төлевир документилерин садып алырынга үндүрүг	148
садыг-саарылгадан үндүрүг	8708
каттышкан орулгадан үндүрүглер	16550
бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизинден үндүрүглер	6462
бойдус курлавырларын ажыглааны дээш төлевирлер	13873
олардан:	
чер иштиниң байлаан ажыглааны дээш төлевирлер	3874
суг объектилерин ажыглааны дээш төлевир	3000
чер үндүрүү	864
хоралыг бүдүмелдерни нормативтиг база нормативтен ажыр ырады аппарып төгери, аксыры дээш, артынчыларны таарыштыр төгери дээш төлевир	1215
минерал-чиг эт баазазын катап тургузарынга шилчидилгелер	7620
үндүрүгге хамаарышпас орулгалар, шупту	2314
ооң иштинде:	
күрүне өнчү-хөреңгизинге турар эт-хөреңгиден азы ажыл-чорудулгадан орулгалар	1935
олардан:	
күрүнеге хамааржыр акциялар талазы-биле дивидентилер	45
күрүненің өнчү-хөреңгизинде турар эт-хөреңгини хөлезилеп дужааганындан орулгалар	1340
бюджет талазы-биле чээлилер бергининден алган хуулар	550
торгаал онааган кеземчелер, каражаны төлеп эгидери	271
үндүрүгге хамаарышпас өске-даа орулгалар	108
өске деңнелдериниң бюджеттеринден, шупту	2478842
ооң иштинде:	
трансферттер	2168453
олардан:	
Кыдыкы Соңгу үүктүң районнарынче болгаш чурттакчы чонну, бүдүрүлгелерни база социал адырның организацияларын болгаш чурталга-коммунал ажыл-агыйын хандырары-биле чүүктерни сөөртүп чедирери кызыгаарлыг хуусаалыг оларга деңнээн черлерже нефть продуктуларын, одаар үүлдү болгаш аъш-чем бараанарын (акцизтерге хамаарышпастарындан аңгыда) садып алырын болгаш сөөртүп чедирерин күрүнеден сан-хөө талазы-биле деткииринге субсидиялар	234812
удур-дедир санажылгалар-биле алыр акша-хөреңгилер, ооң иштинде	
күрүне эрге-чагырга органнарының хүлээп алгылааны шиитпирлериниң түңнелинде тыптып келир немелде чарыгдалдарның компенсациязы	310389
олардан:	
Компенсациялар фондузу	203825
ооң иштинде:	
"Россия Федерациязында инвалидтериниң социал камгалалының дугайында" Федералдыг хоойлуну боттандырарынга субсидиялар	39380
"Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиелериниң дугайында" Федералдыг хоойлуну боттандырарынга субвенциялар	164445
Девискээр хөгжүлдезиниң фондузу	
Девискээрлерни хөгжүдериниң федералдыг программаларын боттандырарынга субсидиялар	100000
"Хоочуннар дугайында" Федералдыг хоойлуну боттандырарынга дотациялар	6564
сайгарлыкчы болгаш орулга кирер өске-даа ажыл-чорудулгадан кирер орулгалар	16388
Тыва Республиканың республика бюджединиң карылгазының иштики акшаландырыышкынының кирер дөстери	327
ооң иштинде:	
бюджеттиң акша-хөреңгилериниң банкыларда саннарында артыының өскерилгези	27
олардан:	
отчеттуг үениң эгезинде артканы	27
күрүненің өнчү-хөреңгизинде туруп турар эт-хөреңгини сатканындан кирер акша орулгалар	3000
республика өнчү-хөреңгизинде туруп турар организацияларны хуужуткананындан кирер акша орулгалар	130
ооң бодунга хамааржыр акцияларны күрүненің сатканындан кирер акша орулгалар	170

12 үүл. 2001 чылда кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче федералдыг болгаш девискээрлериң дараазында үндүрүглерин база хавырып кирер акшаларын төлээнинден орулгаларны:

орулгаларга (арыг орулгаларга): аралаштырар ажыл-чорудулга кылып турар бүдүрүлгелерден, биржалардан, брокер контораларындан, а ол ышкаш чээли болгаш камгаладылга организацияларындан үндүрүгү кожууннарның база Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринче – 32 хуу түң-биле, Кызыл хоорайның бюджединче – 22 хуу түң-биле; видеосалониарның (видеокөргүзүгден) орулгаларга үндүрүгүн, видео болгаш аудиокассеттерни хөлезилеп дириниден база оларга чара бижидилгелерден – 70 хуу түң-биле; арткан бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан кожууннарның база Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринче – 24 хуу түң-биле, Кызыл хоорайның бюджединче – 15 хуу түң-биле, хуу кижилериниң орулгаларынга үндүрүгү кожууннарның база Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринче – 99 хуу хемчээл-биле, Кызыл хоорайның бюджединче – 57 хуу хемчээл-биле;

аъш-чем чиг эдинден этил спиртинден, водкадан база ликер-водка аймаандан, спирт бар холуксааларга, онзагай нарын кылыглардан өске бараанларга акцизтерден – 100 хуу хемчээл-биле;

чөпшээрел бээринден база бүрүткээринден кирер акша орулгалардан – Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр;

садыг-саарылганың үндүрүүнден – орулгаларның 60 хуу хемчээли-биле;

юридиктиг эргелиг албан черлеринге чаңгыс аай үндүрүгден

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан нормативтер езугаар;

юридиктиг эрге доктаадып албайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар хуу кижилерге чаңгыс аай үндүрүгден 100 хуу хемчээл-биле;

ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүгден – Россия Федерациязы база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан нормативтер езугаар;

бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизинге үндүрүгүнү – кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринче – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан түңнер-биле, Кызыл хоорайның бюджединче – Кызыл хоорайның девискээринде бүрүткеткен бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизинге санаан үндүрүгүнүң түңүнден 50 хуузун;

хуу кижилериниң эт-хөреңгизинге үндүрүгүнүң – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан түңнер-биле;

ниити нептереңгей казымал байлактарны казып тыпканы дээш төлевирлерден аңгыда, чер иштиниң байлактарын ажыглааны дээш төлевирлериниң Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан нормативтери езугаар санаан түңнерден 50 хуу хемчээл-биле; ниити ажыглалдың казымал байлактарын казып тыпканы дээш төлевирлериниң – Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан нормативтер езугаар санаан түңнерден 100 хуу хемчээли-биле;

арга-ыяш үндүрүүнүң – орулгаларның 60 хуузу хемчээл-биле;

арга-ыяш фондузун ажыглааны дээш хөлезилел төлевириниң – орулгаларның 100 хуу хемчээли-биле;

кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан өске-даа үндүрүглериниң, хавырар акшаларның, каайлыларның болгаш өске-даа төлевирлерден шилчидер.

13 үүл. 2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарын ведомство структуразынга бо Хоойлунуң № 1 капсырылгазы езугаар бадылаар.

14 үүл. Тыва Республиканың Чазаа "2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң күүселдезиниң үезинден республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң кол-кол башкарыкчыларының киирип келгени езугаар өскерилгелерни:чамдык албан черлерин, ажылдарны азы чарыгдалдарның хевирлерин акшаландырар талазы-биле бүрүн эргелерни дамчыдып берген таварылгада — Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразынга;

бюджеттиң акша-хөреңгилериниң алыкчылары хоойлу езугаар эвес азы тускай ужур-утказы-биле эвес чарыгдаанынга акшаландырыышкыннарны эвээжедип тургаш, Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразынга, Тыва Республиканың бюджединиң функция база экономика талазы-биле структуразынга;

2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджедин күүседип турар үеде Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының экономика талазы-биле бөлүктээшкининиң чамдык кезектеринге камналга туруп келген таварылгада — Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының экономика талазы-биле структуразынга;

Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразынга, Тыва Республиканың республика бюджеттериниң функционалдыг база экономика талазы-биле структуразынга күүсекчи эрге-чагырганың республика органнарынга болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарынга курлавыр фондуларының акша-хөреңгилериниң күсели-биле үндүрүп берип турар акша-хөреңгилериниң түңүнге;

Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразынга 2000 чылда бюджет албан черлериниң акшаландырыышкынының хемчээлдерин долу эвес ажыглаваны-биле холбаштыр тыптып келген, Россия Федерациязының Сан яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң саннарында 2001 чылдың январь 1-де Тыва Республиканың республика бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң артканнарының түңүнүң чарыгдалдарының функция болгаш экономика талазы-биле структуразының чарыгдалдарынга;

Россия Федерациязының бюджет талазы-биле хоойлужудулгазы-биле доктаадып айыткан өске-даа таварылгаларда өскерилгелерни киирер эргелиг.

15 үүл. Тыва Республиканың Чазаа республиканың күрүне албан-хаакчыттарының болгаш бюджет адырының ажылдакчыларының санын өстүрер шиитпирни 2001 чылда хүлээп алыр эргези чок.

Муниципалитет албан-хаакчыттарының база бюджет адырының ажылдакчыларының санын улгаттырар шиитпирни тус черниң бот-башкарылга органнары хүлээп албазын сүмелээр.

16 үүл. Муниципалитет тургузугларын сан-хөө талазы-биле деткиириниң Республика фондузунуң 2001 чылда хемчээлин 1057676 муң рубльге бадылаар.

	(муң рубль)
олардан:	
Кыдыкы Соңгу үүктүң районнарынче болгаш чурттакчы чонга, социал адырның бүдүрүлгелеринге база организацияларынга болгаш чурталга-коммунал ажыл-агыйын хандырарынга чүүктерни сөөртүрүн кыска хуусаалыг аңаа деңнээн черлерже нефть продуктуларын, одаар үүлдү болгаш аъш-чем продуктуларын садып алырын база аппарып чедирерин күрүнеден сан-хөө талазы-биле деткииринге субсидияларга	139942
ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң медицина талазы-биле ыяап-ла камгаладылгазынга акша-хөреңгилерге	47878

рубльди бадылаар.

2001 чылда муниципалитет тургузугларын сан-хөө талазы-биле деткиириниң Республика фондузундан сан-хөө дузазының (трансферттериниң түңүн) № 2 капсырылга езугаар бадылаар.

Муниципалитет тургузугларын сан-хөө талазы-биле деткиириниң Республика фондузундан сан-хөө дузазының бадылааны түңүн Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттерин күүседип турар үезинде сезон аайы-биле тыптып келир негелде хереглелдерни барымдаалап тургаш, түңнел бюджеттиң акша-хөреңгилериниң алыкчыларының аразында бюджеттиң акша-хөреңгилериниң хуваалдазын айтып доктаадып турар болгаш Россия Федерациязының бюджет хуваалдазы-биле дүүштүр тургузары бюджеттиң орулгаларын база чарыгдалдарын болгаш бюджеттиң карылгазын акшаландырарының дөстеринден кирер акша орулгаларны квартал аайы-биле хуваарының документизи-биле дүүштүр муниципалитет тургузугларының бюджеттеринге ай санында шилчидер.

17 үүл. Тыва Республиканың Чазаа отчеттуг айның дараазында айының эртеринде орайтатпайн, муниципалитет тургузугларын сан-хөө талазы-биле деткиириниң Республика фондузундан трансферттерни, а ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бот-боттарының удур-дедир санажылгаларының база бюджеттериниң талазы-биле шилчидип бээри акша-хөреңгилериниң Тыва Республиканың хамаарышкан муниципалитет тургузугларының бюджеттеринге трансферттерни шилчиткениниң дугайында долу информацияны Тыва Республиканың Дээди Хуралынга чорудуп бээр.

18 үүл. Тыва Республиканың республика бюджединден Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттеринче бо Хоойлу-биле дүүштүр шилчидип бээри-биле көрдүнген сан-хөө талазы-биле дуза чедирериниң акша-хөреңгилериниң кандыг-бир онзагай үүлдери, немелделер (азы) онзагай негелделери чокка-ла Россия Федерациязының база Тыва Республиканың бюджет болгаш үндүрүг талазы-биле хоойлужудулгазының негелделерин күүседип турар, Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттеринче шилчидер кылдыр көрдүнген акша-хөреңгилерни үндүрүп бээр.

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың республика бюджединден сан-хөө дузазын ап турар, Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттериниң күүселдезин хынаар эргелиг.

19 үүл. Муниципалитет тургузугларының бюджеттериниң 2001 чылда күүселдезиниң касса хандырылгазынче шилчиирин 2001 чылда уламчылаар.

20 үүл. Компенсация фондузундан база девискээрни хөгжүдериниң фондузундан удур-дедир санажылга-биле 2 чылда алыр субсидияларның, субвенцияларның база дотацияларның хемчээлин Тыва Республиканың бюджеттериниң деңнелдерин № 3 капсырылга езугаар бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаа тус черниң бот-башкарылга органнарының киирип келгени-биле федералдыг бюджеттен үндүрүп берип турары акша-хөреңгилериниң ниити хемчээли-биле дүүштүр, ол акша-хөреңгилерни ап турарларның мурнунга өрезин дуглаары-биле чедир ажыглавааны акша-хөреңгилерин шилчидер эргезин киириштир "Хоочуннар дугайында", "Россия Федерациязында инвалидтериниң социал камгалалының дугайында", "Уруг-дарыглыг хамаатыларга күрүне пособиелериниң дугайында" Федералдыг хоойларны боттандырары-биле удур-дедир санаашкыннар-биле Тыва Республиканың республика бюджединден Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларынга шилчидип бээр субсидияларның, субвенцияларның база дотацияларның хемчээлдеринге өскерилгелерни киирер эргелиг.

Удур-дедир санажылга езугаар Тыва Республиканың республика бюджединден үндүрүп берип турар субсидияларны, субвенцияларны болгаш дотацияларны бюджеттиң акша-хөреңгилерин ап турарларның аразында бюджеттиң акша-хөреңгилериниң хуваалдазын доктаадып айтып турар болгаш Россия Федерациязының бюджет белүктээшкини-биле дүүштүр тургузуп турары, орулгаларның база чарыгдалдарның квартал аайы-биле бюджеттиң карылгазын акшаландырарының кирер дөстеринден келир акша-хөреңгилерни квартал санында хуваарының түңнел документизи-биле дүүштүр Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттеринче шилчидер.

21 үүл. Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының бо Хоойлунуң 16-гы, 20-ги үүлдери-биле көрдүнген акша-хөреңгилерин тускай сорулгазынга ажыглаарын хандырар сорулга-биле:

Кыдыкы Соңгу үүктүң районнарынче база чурттакчы чонну, социал адырның бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын база чурталга-коммунал ажыл-агыйын хандырары-биле чүүктерни сөөртүрү кыска хуусааларлыг аңаа деңнээн черлерже нефть продуктуларын, одаар үүлдерни болгаш аъш-чем бараанарын садып алырын база сөөртүп чедирерин күрүне сан-хөө талазы-биле деткиир субсидияларга;

ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң медицина камгаладылгазынга акша-хөреңгилерни;

"Уруг-дарыглыг хамаатылрга күрүне пособиезиниң дугайында" 1995 чылдың май 19-та № 81-ФЗ Федералдыг хоойлуну боттандырарынга субвенцияга;

"Россия Федерациязында инвалидтериниң социал камгаладылгазының дугайында" 1995 чылдың ноябрь 24-те №181-ФЗ Федералдыг хоойлузун боттандырарынга субсидияларны;

"Хоочуннар дугайында" 1995 чылдың май 19-та № 5-ФЗ Федералдыг хоойлуну күүседиринге дотацияларга;

Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттериниң федералдыг казначейство органнарында ажыткылаан акша-хөреңгилериниң учедунуң талазы-биле саннарын дамчыштыр Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң алыкчыларынга доктаадып айыткан чурум езугаар бээр.

Чедир ажыглавааны азы тускай ужур-утказы-биле ажыглаваан акша-хөреңгилерни Тыва Республиканың республика бюджединге хавырып алыр ужурлуг.

22 үүл. Тыва Республиканың Чазаа сан-хөө чылының хемчээли-биле сан-хөө талазы-биле кирер дөстер бар турда, бюджет күүселдезиниң үезинде касса талазы-биле тыптып келир түр үзүктелиишкиннерни дуглаары-биле Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттеринге бюджеттериниң хуу чок чээлилерин бээр эргелиг.

(Төнчүзү 5-кы арыда).

(Төнчүзү. Эгези 4-кү арында).

23 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың девискээринде бүрүткеткен болгаш күрүнеиң азы муниципалитеттиң каттышкан бүдүрүлгелери, бюджет организациялары болбайн турар юридиктиг эргелиг албан черлеринге Тыва Республиканың республика бюджединден акша-хөреңгилерни чүгле банк магадылалдары, дагдыныышкыннары (тус черниң бот-башкарылга органнарының дагдыныышкыннарындан аңгыда) езугаар, өнчү-хөреңги долаазы-биле, ооң иштинде оларны санаан хууларны барымдаалап тургаш берген бюджет чээлилериниң 100 хуу хемчээли-биле бээр акциялар, өртек-үнелиг өске-даа саазыннар, хуу дадывыр кылдыр берген долаа кылдыр бээр эргелиг. Хүлээлгелерни күүседири өрелиг болбазының бедик чадазын хандырар ужурлуг.

24 чүүл. Юридиктиг эргелиг албан черлеринге бюджеттиң берген чээлилерин тускай сорулгаларынга эвес ажыглаар болза, Россия Федерациязының Төп банкызының чегдирген акшазын хуузу-биле (учеттуг түүнүүн) айыткан акша-хөреңгилерни тускай сорулгазындан өскээр ажыглаанының үезинде күштүг бооп турган ийи дакпыр түү хемчээл-биле торгаал онаарын доктаадыр.

Бюджеттиң чээли акша-хөреңгилерин тускай сорулгазы-биле ажыглавааны үе деп оларны Тыва Республиканың республика бюджединче эгидер ужурлуг үезинге чедир азы тускай сорулгазынга ажыглаар кылдыр чорударынга чедир, бюджет чээлизин бээриниң негелделери езугаар көрдүнмээн ол ындыг сорулгага акша-хөреңгилерни чардыктырган үезинден бээр хуусааны ол деп санаар.

25 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединден мурнунда бергени бюджет чээлилерин, бюджет кредиттерин эгидериниң болгаш ажыглааны дээш төлевирлериң киирер акша-хөреңгилери Тыва Республиканың республика бюджединге кирер.

Бюджет чээлилерин, бюджет кредиттерин эгидерин, а ол ышкаш оларны ажыглааны дээш төлевирни бюджетке ыяап-ла киирер төлевирлерге деннээр.

26 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың күрүне бюджеди биле Тыва Республиканың муниципалитет бюджеттериниң аразында удур-дедир негелделерни, ооң иштинде тус черниң бот-башкарылга органнарының магадылаан хүлээлгелерин күүседириниң хуусаазы келгени-биле база негелделери-биле холбаштыр санаашкынны кылыр эргелиг.

27 чүүл. Тус черниң бот-башкарылга органнарының магадылааны-биле муниципалитет тургузугларының бюджеттеринге, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга берген бюджет чээлилерин база бюджет кредиттерин эгидериниң хуусааларын сагыыаанда база оларны тускай сорулгазынга эвес ажыглаанда, а ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттеринге дедир эгидер кылдыр берген, Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилерин тускай сорулгазынга эвес ажыглаанда саң-хөө талазы-биле дузаның бо Хоойлу-биле көрдүнген бүгү-ле хевирлерин тус чер бюджеттеринге бээрин кызырар эвес чарыгдаан азы тускай сорулгазынга Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң түүн дедир тыртар.

Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттериниң өрелерин, а ол ышкаш тускай сорулгазынга эвес ажыглаан түннерни "Өске деннелдериниң бюджеттеринге саң-хөө дузазы" деп кезек талазы-биле база Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттеринче бо Хоойлу-биле дүүштүр көрдүнген шилчидер ужурлуг өске-даа акша-хөреңгилериниң кезээнге Тыва Республиканың республика бюджединиң база Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттериниң удур-дедир санажылга аргалары-биле эгидип төлээр болгаш хавырып тыртар.

28 чүүл. 2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң составынга өрениң кол түүнүн эгидип төлээриниң күсели-биле тургузар Девискээрниң аъш-чем фондузун 1101 муң рубль түнге бадылаар.

29 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединиң составынга Кыдыкы Соңгу үүктүү районнарынче база оларга деңнээн үүктер сөөртүү кыска хуусааларлыг кызыгаарлыг черлерже продукцияны (барааннарны) хуусаа бетинде сөөртүүн күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткиириниң Девискээр фондузун 7700 муң рубль түнге бадылаар.

Кыдыкы Соңгу үүктүү районнарынче база оларга деңнээн үүк сөөртүү кыска хуусааларлыг черлерже продукцияларны (барааннарны) хуусаа бетинде сөөртүп чедирерин күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткиириниң девискээр фондузун 2001 чылда:

	(муң рубль)
бюджеттен чээлилер бээринден алыр хууларның күсели-биле	200
өрениң кол түүнүн төлээриниң күсели-биле	2500
бюджет акша-хөреңгилериниң күсели-биле	5000

рубль түүнүг кылдыр тургузар.

30 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Кыдыкы Соңгу үүктүү районнарынче база оларга деңнээн үүктү сөөртүп чедирери кыска хуусаалыг черлерже продукцияларны (барааннарны) хуусаа бетинде сөөртүп чедирерин күрүне саң-хөө талазы-биле деткиириниң Девискээр фондузунуң акша-хөреңгилерин болгаш Девискээрниң аъш-чем фондузун ол акша-хөреңгилерни ажыглааны дээш, Россия Федерациязының Төп банкызының катап чегдирген акшазының (учет түүнүүн) түүнүүн бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээн хүнүнде күштүг болуп турар үштүң бир кезээ хемчээл-биле төлевирни тырткаш, дедир эгидер болгаш төлээр негелделиг кылдыр Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр бүдүрүлгелерге база организацияларга үндүрүп бээр.

31 чүүл. 2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң составынга Тыва Республиканың хөгжүлде бюджедин 40000 муң рубль түнге бадылаар.

2001 чылда Тыва Республиканың Хөгжүлде бюджедин:

	(муң рубль)
бюджет чээлилерин бергининден алган хууларның күсели-биле	350
өрениң кол түүнүн эгидип төлээриниң күсели-биле	5250
бодунуң орулгаларының күсели-биле	344000

рубль кылдыр тургузарын доктаадыр.

Хөгжүлде бюджединиң акша-хөреңгилерин Тыва Республиканың Чазааның бадылаан чуруму-биле дүүштүр инвестиция төлевирлерин акшаландырарынче угландырар.

32 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа "2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында" 2000 чылдың май 13-те Тыва Республиканың № 497 Хоойлузунуң 36 үүлү-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаатканы чурум езугаар 2001 чылдың январь 1-де байдал-биле оларны ажыглааны дээш хууларны эгидип төлээр үндезин-биле база төлээриниң хуусаазын узатканы дээш Тыва Республиканың республика бюджединден бээр акша-хөреңгилерни өй-шаанда эгитпээни дээш санаан хөөлер база торгаалдар талазы-биле Тыва Республиканың республика бюджединиң мурнунга юридиктиг эргелиг албан черлериниң өрезиниң реструктуризациязын чорудар.

33 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Хоойлузу-биле дүүштүр эгидип төлээн деп санаар ужурлуг дедир эгидер кылдыр берген акша-хөреңгилер талазы-биле оларны ажыглааны дээш хуулар база торгаал хемчээлдер талазы-биле республика бюджединиң мурнунга өрелерни үндүр бижириниң чурумун ажылдап кылыр.

34 чүүл. Бюджеттиң акша-хөреңгилерин ап турарларның акша-хөреңги талазы-биле Тыва Республиканың республика бюджединге акша-хөреңгилеринге тыртар үүлдерин Россия Федерациязының Төп банкызының албан черлеринде болгаш (азы) чээли организацияларында, а ол ышкаш федералдыг казначействонуң органнарында оларның санажылга документилеринден өрелиглериниң саннарындан суд органнарының күүседир амаларынга үндезилээш, тыртып алырын доктаадып айтыр.

Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилери-биле күүседир ужурлуг бюджет акша-хөреңгилериниң алыкчыларының акша-хөреңги талазы-биле хүлээлгелериниң өрелерин федералдыг казначейство органнарында ажыткылааны санажылга документилеринден Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының ведомство, функционалдыг база экономиктиг структуралары-биле дүүштүр чүгле бо Хоойлу-биле көрдүнген тускай сорулгалыг хемчээли-биле суд органнарының оларга киирген күүселде хуудустарынга үндезилээш тыртар.

35 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле күүседир ужурлуг керээлерни бюджет албан черлериниң күсели-биле күүседир ужурлуг керээлерни бюджет албан черлери Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство, функционалдыг база экономиктиг структуралары-биле дүүштүр бюджет талазы-биле хүлээлгелериниң оларны бадылаан лимиттериниң хемчээли-биле чарар болгаш төлээр.

Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле төлээр болгаш бюджет хүлээлгелериниң оларга бадылап берген лимиттеринден ажыр күүседири керээ езугаар туруп келир хүлээлгелерден бюджет албан черлери Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле саң-хөө талазы-биле эртип турар чылда төлевес.

Тыва Республиканың Чазаа орулгаларның болгаш чарыгдалдарның сметазынга үндезилээш, Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырып турар албан черлери Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле күүседир ужурлуг хүлээлгелериниң учедун доктааткан чурум езугаар хандырар. Хүлээлгелериниң учедун кылыр ужурлуг Тыва Республиканың бюджединиң чарыгдалдарының бюджет бөлүктээшкининиң кодтарының (көргүзүүлериниң) даңзызын Тыва Республиканың Чазаа тодарадып айтыр. Федералдыг казначействонуң органнары Тыва Республиканың республика бюджединиң касса талазы-биле күүселдезиниң үезинде Тыва Республиканың Чазааның доктаадып айытканы, хүлээлгелериниң учедун кылырының чурумун үреп турар бюджет албан черлериниң чарыгдалдарын төлээрин ара соксадып кааптар эргелиг.

Бюджет албан черинiң азы күүсекчи эрге-чагырга органының бо үүлүдүң негелделерин үреп чарганы керээзин азы Тыва Республиканың республика бюджединиң бедиткен хүлээлгелерин айтып доктааткан кезээн үреп чарган керээзин үстүнде турар организацияның азы федералдыг казначейство органының негелдези-биле суд ону күш чок деп санап каап болур.

Оларның боттарының бюджеттериниң күсели-биле акшаландырып турар организацияларының болгаш албан черлериниң чарганы керээге хамаарыштыр шак ындыг шиитпирни хүлээп алырын тус черниң бот-башкарылга органнарынга сүмелээр.

36 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың республика бюджединиң 2001 чылдың январь 1-де байдалы-биле Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң артыын Россия Федерациязының Саң яамызының федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң саннарында артыкшылын "2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунда дараазында өскерилгелерни киирип турган, 2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының хамаарышкан кезектериниң талазы-биле немелде акшаландырыышкын кылдыр доктааткан чурум езугаар эргежок чугула таварылгада чорудар.

37 чүүл. Санаан хөөлер болгаш торгаалдар-биле үндүрүүлер база хавырып киирер акшалар талазы-биле организацияларның өрелерин реструктуризастаарын 2001 чылда доозарын Тыва Республиканың Чазаа хандырар дээрзин доктаадып айыткаш, "2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың 2000 чылдың май 13-те № 497 Хоойлузунуң 35-ки үүлүнүң күжүн 2001 чылда узадыр.

38 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың республика бюджединге каттышкан орулгаларның кирери бо Хоойлунуң 1-ги база 11-ги үүлдери-биле доктаадып айыткан хажыдыышкынныг түннерге удур болу бээр таварылгада, Тыва Республиканың республика бюджедин күүседип турар үеде туруп келир касса талазы-биле түр карышкактарны дуглаары-биле бюджет талазы-биле хоойлужудулга езугаар көрдүнген чурум-биле коммерция банкыларының чээлилерин база бюджеттиң чээлилерин киириштирерин чөпшээрээр.

39 чүүл. Тыва Республиканың бо Хоойлу-биле боттандырары № 4 капсырылга езугаар көрдүнмээни хоойлужудулга актыларының күжүн 2001 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир соксадыр.

Тыва Республиканың Чазааның хоойлужудулга актыларын, нормативтиг эрге-хоойлу актыларын бо Хоойлу-биле дүүштүр ооң күштүг болуп эгелээни хүнүнден бээр ийи ай хуусаада таарыштыр эде кылыр.

40 чүүл. 2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединден чарыгдалдарның хуваалдазын бо Хоойлунуң 13-кү үүлү-биле доктаадып айыткан түннерниң хемчээли-биле:

Тыва Республиканың республика бюджеттериниң чарыгдалдарын функциялыг кезектериниң болгаш иштики кезектериниң талазы-биле № 5 капсырылга езугаар;

2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң үнер чарыгдалдарының киирер санынче төлээр кылдыр көрген чээли талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш республиканың бюджет албан черлериниң өрезиниң хемчээлин № 6 капсырылга езугаар;

2001 чылда республиканың база тус черниң адрес езугаар инвестиция программаларын № 7 капсырылга езугаар;

республиканың тускай сорулгалыг программаларының даңзызын № 8 капсырылга езугаар бадылаар.

41 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 963
2001 чылдың март 2.

Тыва Республиканың Конституция төлевилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың референдумун эрттирер дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарынга болгаш Тыва Республиканың соңгукчуларынга Тыва Республиканың Президентизиниң МЕДЕГЛЕЛИ

Дээди Хуралдың Хүндүлүг депутаттары!

Хүндүлүг соңгукчулар!

Бо чылдың февраль 28-те Тыва Республиканың Дээди Хуралы Республика Конституциязының талазы-биле референдум эрттирер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң хоойлу саналдаар инициативазын деткиир дугайында шиитпирни хүлээп алган. Үе-чада аразының чугула үези эрткен. Парламентиниң доктаалы болгаш Конституция төлевилели "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаттынган. Соңгукчулар ол чугула документилерни өөренип эгелээн. 2001 чылдың май 6-га чедир референдумну эрттирер талазы-биле ажылдың доостурунга чедир Үндезин Хоойлунуң төлевилелинге хамаарыштыр хөлчок солун чугаалажыышкын, Тываның хөгжүлдезиниң стратегиязының, күрүне тургузуунуң эң чугула айтырыгларының талазы-биле янзы-бүрү үзелбодалдарның деннеп көрүүшкүннери калбарар дээрзинге бүзүрээр мен. Оон хөйнү ойнап алыр бис, Тыва демократияның болгаш депшилгениң оруунга база бир базымны кылыр.

Ооң-биле чергелештир күрүне органнарының дең чоруктуң болгаш боттуг анализти бээриниң шилиишкинниг туруштарны барымдаалаарының демократтыг принциптерин сагыырының чугулазы, ниитилел амыдыралының үн чугула айтырыгларының талазы-биле төлевилелдериниң эргежок чугулазы силерге медеглел кылыр ужурга мени таварыштырыпты, хүндүлүг депутаттар. Оппонентилериниң саналын, харын-даа бир эвес олар херек кырында эвээш кезии турда-ла, ону чөптүү-биле көөр кылдыр белен апарганывыс бо ирги бе.

Референдумга хамаарыштыр байдалды анализтеп көрбүшаан, чаа Конституцияны ажылдап кылып турда, шилиишкин принциви сагыттынып турган деп түннелге келдим. Конституция төлевилелиниң талазы-биле дөрт вариант көрдүнген турган. Олар силерге билдингир болгай.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бо чылдың февраль 28-те референдумга көөр айтырыгларның ийи вариантызы көрдүнген: Парламентиниң вариантызы бо чылдың февраль 19-та чидиг маргыжыышкынның түннелинде хүлээп алдынмаан болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң удуртканы Конституция комиссиязының төлевилели деткимчени алган болгаш ол езугаар референдумну доктааткан.

Мээңии-биле алырга, конституция айтырыгларының талазы-биле референдум эрттирер дугайында ийи дилег бар. Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы В. А. Ушкалов база Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар-биле март 6 болгаш 7 хүннеринде ужуражып турумда, ол айтырыгларны референдумга киирер талазы-биле төлээлеттирген эгелекчи бөлүктерниң билдириишкиннеринге 2001 чылдың январь 30-ден (Николаева) болгаш бо чылдың февраль 19-тан (Клюев) мынчага чедир харыылар кирбээн база массалыг информация чепсектеринге оларны парлаваан.

Эгелекчи бөлүктерниң дилеглериниң барының дугайында оларны чугаалажып көргениниң дугайында Төп соңгулда комиссиязынга-даа, республиканың Парламентизинге-даа, республиканың Баштыңы, меңээ-даа дыңнатпаан.

Бөдүүнү-биле угаап көөрге, демократияның принциптериниң негеп турарын езугаар алырга, ол инициативалар 2001 чылдың февраль 28-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязының хүн айтырыына кииртинген турар ужурлуг, төлээлеттирген кижилер олуржуп турда, Төп соңгулда комиссиязы информацияны аңаа кылыр турган. Төлевилел талазы-биле ажык, чөптүү, шиитпирлерлиг болгаш харыыларлыг анализ кылдынган, ол дугайын массалыг информация чепсектеринге база бижиттинген турар ужурлуг турган. Дээди Хуралдың болгаш Төп соңгулда комиссиязының талазындан ындыг үүлдер кылдынмаан.

Ынчангаш, Тыва Республиканың Президентизиниң конституция езугаар эргезин ажыглавышаан, Парламентиниң болгаш Төп соңгулда комиссиязының удуртукчулары-биле ужуражылгага 2001 чылдың март 13-те Парламентиниң ээлчег чок сессиязын чыылдырарын болгаш республика референдумун эрттирер дугайында 2001 чылдың январь 30-деги болгаш февраль 19-тагы хамаатылар бөлүктериниң инициативаларын көөрүн Дээди Хуралга саналдаан мен. Бөгүн ындыг янзылыг чагаа Тыва Республиканың Дээди Хуралынче чоруттунган.

Дээди Хуралдың ээлчег чок сессиязынга 2001 чылдың март 13-те чыглып келгеш, республика референдумун эрттирер дугайында хамаатыларның эгелекчи бөлүктериниң ажылдап кылганы, көрдүнмээн арткан төлевилелдериниң талазы-биле чугаалажып көрээлиңер дээн мээң эгелээшкинимни деткиириңнери силерден дилээрдир мен, хүндүлүг депутаттар, Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери. Силерниң мерген угаангырыңарны болгаш деткимчеңнерни кезээде эскерип келген мен, бо таварылгада база бүзүрээрдир мен!

Кичээнгейлиг болганыңар дээш өөрүп четтирдим.

Ш. Д. ООРЖАК.

2001 чылдың март 7.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДАРГАЗЫ Ш. В. КАРА-ООЛГА

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!

"Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлелге) болгаш күүсекчи органнарын организаттаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлунуң 18 үүлүнүң 7 пунктузунуң адаккы "г" пунктузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ээлчег чок сессиязын 2001 чылдың март 13-те чыылдырарын дилээр-дир мен.

Хамаатыларның эгелекчи бөлүктериниң идип үндүргени Тыва Республиканың референдумун эрттирер дугайында дилеглерни ээлчег чок сессияга хуралдарның протоколдарын езугаар көөрүн саналдаар-дыр мен:

2001 чылдың январь 30-де — бүрүн эргелиг төлээ К. С. Николаева;

2001 чылдың февраль 19-та — бүрүн эргелиг төлээ В. Б. Клюев.

Ук шиитпирни Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазының оралакчызы В. А. Ушкалов болгаш Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар-биле дугуржулга езугаар 2001 чылдың март 7-де хуралга хүлээп алган, ону хүлээп алырда, хамаатыларның эргелерин камгалаарының эрге-ажыктарын, ооң иштинде референдумну эрттирер талазы-биле эгелекчи бөлүктерниң дилеглерин база оларга кошкан документилерни көөрүнге хоойлу езугаар берген хуусааларны барымдаалап көрген.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

ЭҢ ЧООН ХЕРЭЭЖЕН

Эң чоон, аар деңзилиг херээжен Сибирьде чурттап турары шын ирги бе?

Ю. ЧАПТЫГАШЕВ,
Абакан.

Делегейде эң чоон, аар деңзилиг херээжен Розали Бредфорт АКШ-та чурттап турар. Ооң деңзизи 544 кг. Бир эвес Гиннесстиң рекордтар дептеринге чагыг киирген болза, ийиги черни Красноярск чурттуг, 53 харлыг Надежда Малеева ээлээр ийик. Ооң деңзизи 480 кг.

Надежда Тимофеевна аар аарааш, бажының мээзинге дегдирген кижи. 20 харлыында 80 кг, а 30 харлыында 57 кг аар апарган. Аныяанда уруглар садынга ажылдап турган, каш удаа ашакка барган. Сөөлгү үеде чааскаан чурттап орар, бирги бөлүктүң инвалиди. Пенсиязы аргажок бичии, кижилер аңаа идикхепти, аъш-чемни эккеп берип турар.

АРТЫК БҮҮРЭЭМ БАР, САДАЙН БЕ?

Эмчиге чыткаш шинчидериме, менде 4 бүүрек бары илерээн. Донор бооп болур мен бе? Шалың бербеске уруглар чемгерер акша тыпкастыр мен.

Наташа, Калининград область.

Бо айтырыгга кезер эмчи-уролог Михаил Корякин мынчаар харылаан:

— "Артык" органнар — бойдус чаяаган болганда, силериниң организминиңерге, өске-даа кижилериниң организминеринге тускайлан доктаап шыдавас. Бо таварылганы ап көөрге, силериниң бүүректериңер ийи аңгыланган-дыр, 150 кижиниң бирээзинге-ле ындыг таварылга бооп турар. Бо органнар бот-боду тудуш болганда, оларны аңгылап болбас чүве болгай.

Өг-бүленің кежигүннерингe бээри-биле терелдери боттарының органнарын, ооң иштинде бүүрээн бээр таварылгалар бар, ынчалза-даа органын азы бүүрээн берген, кестирген кижи операция үезинде-даа, ооң соондагы үеде-даа элээн аар байдалга таваржы бээр. Арткан чаңгыс бүүректің "ажылы" аартаар, ооң түннелинде ажылдаары соксай берип болур. Ажыы чок ышкажыл. Кижи органын садып тургаш азы садып ап тургаш, саң-хөө байдалды экижидерин РФ-тиң хоойлузунда айытпаан.

"АиФ" солунундан.

МАРТ 10, СУББОТА

ОРТ

07.45 Слово пастыря. Митрополит Кирилл.
08.00 НОВОСТИ.
08.10 Армейский магазин.
08.50 Дисней-клуб. "Аладдин".
09.20 Утренняя звезда.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.10 Комедия "Дама с попугаем".
12.55 Утренняя почта.
13.30 Клуб путешественников.
14.05 Эх, Семеновна!
14.45 Сокровища Кремля.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 "Китайский городовой", т/с.
16 05 Дисней-клуб. "Все о Микки Маусе".
16.35 "Хроника стратегического бомбардировщика".
17.05 "Живая природа". "Хищники. Охотники поневоле".
18.00 НОВОСТИ.
18.20 КВН-2001.
20.30 Вестерн "Быстрый и мертвый".
22.30 НОВОСТИ.
22.40—23.40 "Тайны. Футбольные хулиганы".

РТР

08.30 Телепузики.
09.00 Музыкальная мелодрама "Женщина, которая поет".
10.10 Золотой ключ.
10.30 "Том и Джерри", м/с.
10.40 ТВ Бинго-шоу.
11.40 Доброе утро, страна!
12.30 "Аншлаг" и К°.
13.35 "Городок". Из раннего.
14.10 Парламентский час.
15.00 ВЕСТИ.
15.20 Диалоги о животных.
16.20 Вокруг света.
17.25 Два рояля.
18.20 Сам себе режиссер.
18.55 "Безумный день монтера", х/ф.
20.00 Премьера. Авантюрный боевик"Чек".
22.00 Зеркало.
23.20 Премьера. "Маросейка, 12", т/с. "Бабье лето".
01..00 Премьера. Драма "Все о моей матери".
03.00—03.45 Премьера документального фильма "Эверест".

ТВЦ

11.30 Ортодокс.
11.55 "Мир дикой природы", т/с.
12.25 Мультфильм.
12.40 Наш сад.
13.00 "Том и Шина", м/с
13.25 Мультфильм.
13.45 Отчего, почему?
14.25 Как вам это нравится?!
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Городское собрание.
15.45 Фильм-сказка. "Василиса Прекрасная"
16.55 Мультфильм.
17.15 Версты.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.20 К юбилею Анджея Вайды. Эпическая драма "Пан Тадеуш".
20.30 "Слушается дело", ток-шоу
21.20 Антимония.
22.00 "Петербург. Портреты" Андрей Петров.
22.40 Мультфильм.
23.00 Чемпионат России по спортивным танцам. Показательные выступления.
00.00 Постскриптум.
00.45 "Голубой велосипед", х/ф.
02.45 СОБЫТИЯ. Время московское.
03.05 "Хорошо, Быков".
03.15 "Мода non-stop".
03.45 "О судьбе и о себе...". Алена Апина.
04.45 — 06.25 Триллер "Дитя убийцы"

НТВ

08.00 Мелодрама "Актриса".
09.35 Приключенческая комедия "Картуш".
11.45 Мультфильм.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.20 Криминал. "Чистосердечное признание".
12.50 Полундра.
13.25 Женский взгляд.
14.05 Депрессия.
14.30 В нашу гавань заходили корабли.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 Без рецепта.
17.00 Дог-шоу "Я и моя собака".
17.35 Мультфильм.
17.45 Комедия "Полицейский из Беверли Хиллз".
20.00 СЕГОДНЯ.
20.30 О, счастливчик!
21.15 Премьера НТВ. Криминальная комедия"Тонкая штучка".
23.00 СЕГОДНЯ.
23.50 Мелодрама "Женщина +женщина".
01.30—02.25 "За гранью возможного", т/с. "Нас разделяет целый мир".

МАРТ 11, ВОСКРЕСЕНЬЕ

ОРТ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.20 "Воздушные замки", т/с.
10.20 Поле чудес.
11.25 "Все путешествия команды Кусто", т/с. "Наследие Кортеса"
12.00 НОВОСТИ.
12.20 ДОБРЫЙ ДЕНЬ.
13.10 "Неповторимая весна", мелодрама.
14.45 История одного шедевра. Андрей Рублев. "Иконы "Звенигородский чин"
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Вестерн "Сыновья Большой медведицы".
16.45 "Ералаш"
16.55 "Воздушные замки", т/с.
18.00 НОВОСТИ
18.20 Здесь и сейчас.
18.30 "Окно в Париж", фантастическая комедия.
20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 ВРЕМЯ.
21.55—23.40 "Умри со мной", детектив.

РТР

07.00, 08.00, 09.00, 10.00 ВЕСТИ.
07.15 "Мануэла", т/с.
07.50, 08.50 Местное время.
08.15 Семейные новости.
03.25 Телепузики.
09.25 Открытая таможня.
09,40 Православный календарь.
09.50 Местное время. Мультфильм.
10.15 Русское лото.
10.55 Моя семья
12.00 ВЕСТИ
12.30 "Санта-Барбара", т/с.
13.30 "Селеста", т/с.
14.30 Новая "Старая квартира"
15.00 ВЕСТИ
15.30 "Что хочет женщина", ток-шоу.
16.00 "Луиза Фернанда", т/с.
16.55 "Джентльмен-шоу" — 10 лет
17.25 "Простые истины", т/с.
18.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

18.30 ТЫВА ЧЕРДЕ.
18.50 "Кажык-2001" Телеоюн.
19.20 Бузундулар.
19.30 ЦЕНТР АЗИИ.
19.50 Коллаж

РТР

20.00 "Опаленный берег", т/с.
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

21.30 Хөгжүмнүг байыр. Музыкальные поздравления.

РТР

21.50 "Негде спрятаться", боевик.
23.50 Обо Всем! Семен Альтов.
00.00 ВЕСТИ.
00.30 Местное время. Мир сегодня.
00.40 Подробности.
00.50 — 02.40 "Шальная баба", детективная драма.

ТВЦ

10.00 СОБЫТИЯ Время московское.
10.05 Настроение.
12.00 СОБЫТИЯ. Время московское
12.10 Настроение.
13.00 Вспоминая Григория Горина.
13.30 Мульти-пульти.
13.40 Магазин на экране.
14.00 "Моя дорогая Изабель", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 "Дата".
16.20 Музыкальная сказка "Честное волшебное".
17.25 Век учительства.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 "Инспектор Деррик", т/с.
19.20 МГИМО Мастер-класс.
19.30 Интернет-кафе.
20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 "Укрощение "Сатаны".
21.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
21.15 "Романсиада-2000" Гала-концерт.
22.15 "Казаам", х/ф.
23.55 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 Спортивный экспресс.
01.00 Момент истины.
01.45 "Жестокость", криминальная драма.
03.30 Деликатесы.
04.05 СОБЫТИЯ. Время московское.
04.20 Московский хит.
05.15—06.40 "Бизнес-Олимп" Церемония вручения национальной премии.

НТВ

07.00, 08.00 СЕГОДНЯ.
07.35 "Час быка".
07.40, 08.30 Впрок.
07.50 Карданный вал.
08.20 Криминал.
08.40 Тушите свет.
08.55 "Новые приключения Никиты", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ
10,25 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.25 В нашу гавань заходили корабли.
14.00 СЕГОДНЯ.
14.25 Свидетель века.
14.50 Впрок.
15.00 Старый телевизор.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.30 Третий тайм.
17.30 Карданный вал.
17.40 "Новые приключения Никиты", т/с.
19.00 ИТОГИ.
20.10 Куклы.
20.25 "Улицы разбитых фонарей", т/с. "Чарующие сны"
21.40 "Око за око", полицейский боевик.
23.50—00.45 "За гранью возможного", т/с. "Убежище"

Хүлээп алыышкын

БҮЗҮРЕЛИН ИЛЕРЕТКЕН

Эрткен четвергте республика Президентизи Ш. Д. Ооржак "Сибирьниң бот-бодунга ажыктыг чээли ниитилели" банкының даргазының оралакчызы В. П. Крюковту хүлээп алгаш, республика девискээринге ук банкының ажыл-чорудулгазының перспективазы-биле танышкан.

В. П. Крюков беседа үезинде эрге-чагырганың тус чер органнарынга ажыл-чорудулгазының отчедун берип турарын дыңнаткан. "Сибирь ОВК" банк ажыл-чорудулгазын ажык-чарлыг кылып, девискээрлериң байдалын барымдаалап, саң-хөө айтырыгларын шиитпирлеп турарын чугаалаан. Омскиден Читага чедир улуг девискээрлерни банк хандырып турарын Президентиге чугаалаан. Россияның саң-хөө-чээли талазы-биле ук банк мурнап турарын Президент дыңнаан.

Эрткен чылын бо банк Сибирь девискээрлерин хөгжүдеринге 1 млрд. рубльди берген. Тыва Республика бо банкыдан 18 млн. рубльди чээп ап четтирген. Үгле бо чылын безин 10 млн. акшаны чегдирген, чыл төнчүзүнге чедир 30 млн. акшаны бээр-дир. Бо акшаның хөй нуруузун биче болгаш ортумак бизнеске чарыгдаар.

В. П. Крюковтуң Тывага бо удаада келген чылдагааны болза Тыва Республиканың болгаш ук банкының арызында чиңгине кол керээни чарары болган. Ук керээни езугаар алырга, күрүнегe хамаарышпас пенсия фондузун республикага тургузары, көдээ ажыл-агый будүрүкчүлеринге чээлилерни бээри, ужур-дузазы улуг бизнес-планнарны деткиири көрдүнген.

Ш. Д. Ооржак аалчыга өөрүп четтиргенин илереткеш, моон соңгаар болдунарла арга-биле чээли бээриниң айтырыын онзалап айыткан. Чоннуң банк талазы-биле хандырылгазы кожууннарда чок бооп турарын таарышпас деп көрген. Ш. Д. Ооржак "Сибирь ОВК" банкының делегей деңнелинче үнгенин онзалап демдеглээн. Силерниң тургускан айтырыңарны ТР-ниң Чазаа чоокку хүннерде чугаалажып көргеш, чогуур шиитпирни үндүрер деп, Президент аазаан. Адаанажылга улуг бооп турза-даа, "Сибирь ОВК" банк быжыг турушту чедип алыр дээрзинге бүзүрелин Президент илереткен.

Юрий СУЧКОВ.

КЫЗЫГААР КАМГАЛАЛЫ — КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак март 2-де Чазак Бажыңының хуралдаар залынга Россияның Федералдыг кызыгаар албанының Забайкальениң девискээр эргелелиниң шериг удуртукчуларын хүлээп алган.

Кызыгаар албанының Забайкалье девискээр эргелелиниң начальниги генерал-лейтенант М. М. Валиев, эргелел начальнигиниң бирги оралакчызы генерал-майор А.Н. Баранов, эргелел начальнигиниң оралакчылары генерал-майорлар В. В. Пюров, О.С. Есулов, начальниктиң тыл талазы-биле оралакчызы генерал-майор А. О. Мизон, начальниктиң чепсеглел талазы-биле оралакчызы полковник П. П. Каплин, Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Забайкалье девискээр эргелелиниң килдис начальниги полковник Г. А. Антонов, "Абакан" девискээр эргелелиниң килдис начальниги В. И. Фертовой ужуражылгага киришкен. Ол ышкаш ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы И. Н. Товарищтай болгаш өске-даа Чазактың харыысалгалыг ажылдакчылары аңаа олурушкан.

Забайкальениң девискээр эргелелиниң начальниги генерал-лейтенант М. М. Валиев сөс алгаш, Россияның күрүне кызыгаарының тыва-моол участогунда байдалды таныштырган. Эргелелдің кызыгааржылары күрүне кызыгаарын камгалаарын эки-жидер хемчеглерни ап чоруткаңындан 2000 чылда кызыгаар үрээр чоруктар ооң мурнунда турганындан эвээженин дыңнаткан. Ындыг-даа болза күрүне кызыгаарының тыва-моол участогунда кызыгаарның ол-бо талазынче мал оорлаары уламчылавышаан, ону болдурбас дээш ийи күрүненин кызыгааржылары бир демниг ажылдап турар. Федералдыг кызыгаар албанының Забайкалье девискээр эргелелиниң удуртукчулары Россияның күрүне кызыгаарының тыва-моол участогунда кызыгааржыларның ажыл-ижи-биле таныжкар, дуза чедирер, моон соңгаар үүнү кылырын тодарадыр, кызыгааржыларның өөредилгезин эрттирер сорулгалыг келгенин генерал чугаазынга айыткан.

Президент Ш. Д. Ооржак федералдыг кызыгаар албанының девискээр эргелелиниң удуртукчуларынга республикада политиктиг байдалды, ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезин таныштырган. Тывада политиктиг байдал турум, чогумчалыг. Тываның экономиказы хөгжүп, бурунгаар базымны кылганын келгеннерге дыңнаткан. Россияның күрүне кызыгаарының тыва участогунуң айыыл чок чоруун хандырар дээш ап чорудуп турар ажылдарга ол доктааган. Үүү кылдынганын, моон соңгаар үүнү кылырын ол чугаалап берген.

Күрүне кызыгаарын камгалаарын күштелдирер дээш бүгү-ле хемчеглерни алырын, ооң чурумун быжыглаарын, тус чер бот-башкарылга органнары болгаш чурттакчы чон-биле харылзааны экижидерин болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле сайгарылганы ужуражылга үезинде кылган.

Бистиң корр.

Девискээр комиссияларын тургузуп эгелээн

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 үүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың референдумунуң девискээр комиссияларын тургузуп эгелээн. Россия Федерациязының Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Дээди Хуралында депутаттар бөлүктерлиг соңгулда блоктарының, соңгулда каттыжыышкынларының, соңгукчуларның чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле хуралдарының тус чер бот-башкарылганың соңгулдалыг органнарының, мурнундағы составтың соңгулда комиссияларының саналдарынга үндезилеп ону чорудар.

Тыва Республиканың референдумунуң девискээр комиссияларының составынга саналдар тус чер бот-башкарылганың төлээлел органнарынга 2001 чылдың март 11-ге чедир кииртинген турар ужурлуг.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы.

ЧЕЧЕКТЕРДЕН СӨҢНЕП СУНУҢАР

ЭҢ ЭКИ БЕЛЕК

Бөгүнгү байырлал — бистиң аваларывыстың, угбадуңмаларывыстың, кунчууларывыстың, чаңгыс сөс-биле, бүгү-ле херээжен чонувустуң кайгамчык онзагай байырлалы-ла болгай. Март 8 адаарга-даа аас-сөске эптиг, частың баштайгы хүлүмзүрүү, часкы хүннүң чидиг херели, чалыыларга ынакшылдың болгаш чараш чечектериң байырлалы. Ынчангаш Март 8-тиң байырлалында херээжен чонга кандыг-даа суй белектен үнелиг белек — чечектер.

Бистиң Кызыл хоорайның базаарларында, бичии үгек садыгжыгаштарда чечектериң кандыг-даа хевирин доктаамал садып турары магалыг. Ынчангаш оларны чылдың кайы-даа үезинде, хереглээн-не черивиске саат чокка тыва тыртып алыр бис. Үгле дизе ол чечектерни Кызыл хоорайның чаагайжыдылга комбинадында тускай чечек өстүрер теплицада тарып өстүрүп турарын найысылалывыс чурттакчылары эки билир чадавас.

Байырлал бүдүүзүнде теплицаның чечек өстүрериниң талазы-биле тускай эртемниг специалист, мастер-дизайнер Светлана Альбертовна Куксинага ужураштым. Ооң ажылдаар чери дыка-ла онзагай. Теплицада чайын даштыгаа үндүр олуртурунга белен кылдыр чечектериң рассадазын өстүрүп турар. Рассададан аңгыда бажыңга өстүрер чечектерни горшоктарда база тарып белеткээш, чонга садып турар.

Светлана Альбертовна 18 чыл бурунгаар, кажан Украин облазының Николаев хоорайынга тускай эртем чедип алгаш ажылдап эгелеп чорда, ынчан Тывага чаа-ла чечектер өстүрери сайзырап турган. Ол үеде чечектер өстүрериниң талазы-биле тускай эртемниг специалистер ховар болганындан чечектериң ассортиментизи шоолуг эвес бооп турганын Светлана Куксина сактып олурду. Оон-на эгелээш аныяк кыстың күзели хайныгып, ажылдап эгелээнинин дараазында чылдарында Москва, Ленинград, Барнаул дээш, өске-даа хоорайлардан ховар дээн чечектериң үрезиннерин, баштайгы чаш өзүмнерин эккеп турган.

Чоокка чедир-ле чаагайжыдылга комбинадынга 5-даа теплица турган. Чоорту үешаг бергедеп, акша-төгерикке кызагдатканындан ажылдаар арга чок кылдыр соокка алзып, теплицаның бир кезиин-даа арендага берип турганнар. Амгы үеде 2-ле теплица ажылдап турар. Ында өрээл үнүштеринден Аспарагус, Бегония, Галла, Герань, Пальма дээш, өскелерни-даа өстүрүп турар. База ол ышкаш чаңгыс чылдыг болгаш хөй чылдыг үнүштериң рассадазын тарып белеткеп турар. Ниитизи-биле теплицада 200 ажыг хевириң чечектери бар.

Чечек өстүрери база тускай эртем дээрзин Светлана Куксина угаадыр чорду. Ол база дириг организм болган соонда, ооң аарыгларын эмнээр, агротехниктиг ажылдарын кылыр, хөрзүннүң болбаазырадылгазын белеткээр дээш-ле баар. Чүгле кудумчуга олуртур чечектер эвес, комнат үнүштеринге база-ла ээлгир холдар херек. Кажан чечек өлүмзүреп, халайгаш чындыраарып бар чыдар болза, дораан ооң хемчээн алыр. Ооң кадында кудумчу азы өрээл чечээ дээш-ле ол-ла хевирни азы бөдүүн, хуусаазы кыска чечектерни тарып турбас. А оларны чаартыр, сайзырадыр, чараштаар дээш бурунгаар көрүшче кичээнгейни колдадыр.

Сөөлгү үеде чечек-ле хереглевес, чечектер киржилгези чокка чүү-даа чүве көрүштүг кылдыр эртпес апарганы билдингир. Ынчангаш ырак-узак-даа черлерден теплицага дорт-ла кээп, янзы-бүрү юбилейлер, юбилейлиг кежээлер, куда-дой эрттиреде, чараш букеттер садып ап, харын-даа коллективтиг чагыглардан бээр киирип турарын дыңнадыры солун болду. Ылаңгыя чагыг киирип турар таварылгада эң-не бергедежир үүлү — букеттер белеткээри, чечектерге корзинкалар кылыры нарыыдай бээр. Ынчангаш алдын холдуг мастерлер үүгле чазаныр, дааранырынга эвес, а чечек тарыырынга база негеттинердир деп баштактанды-даа. Амгы үеде Светлана Альбертовнаның эң-не боттандырыксап турар изиг күзели — Фиалка деп өрээл чечээн сайзырадып өстүрери. Ооң соонда чазын ону горшокка тарааш, чонга тарадып садар.

Шынап-ла, С. А. Куксинаның чугаазынга каттышпас аргам чок. Чүге дизе теплицада ылап-ла кандыг-даа чечектер бар. Оларның савалары, өң-түзүнү, хевири безин янзы-бүрү. Чечек бүрүзү аттыг, а каяа канчаар ажыглаарында барымдаа чок. Ам безин көрүп тур бис, эргим номчукчу. Чараш розалар, тюльпаннар, айыраң ак галлаларны үгек бүрүзүнде белеткээш, садып тур. Олар шупту чаагайжыдылга комбинадының теплицага өстүрген чечектери-дир.

Чечектерден садып алынар, сеткилиңерге тааржыр кижилериңерге Март 8 байырлалында белек кылдыр сунуңар. Чечек дээрге эң эки белек-тир, олар силерниң бүгү-ле сөглеттинмээн күзелдериңерни боттандырар дээрзинге бүзүреңер.

Чимисмаа МОНГУШ.

"Коммунальщик"

ӨГ-БҮЛЕ, БАЖЫҢ БҮРҮЗҮНГЕ

Тыва Республиканың Чазаа күрүнениң "Коммунальщик" каттышкан бүдүрүлгезиниң хандырып турары республиканың чуртталга фондузунда чурттап турар чоннуң чуртталга болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгези дээш төлевирлериниң хемчээлин болгаш тарифтерин бадылаар дугайында № 218 доктаалды 2001 чылдың февраль 27-де хүлээп алган.

"Федералдыг чуртталга политиказының үндезиннериниң дугайында" Россия Федерациязының Хоойлузунга, Россия Федерациязының Чазааның "Чуртталга болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң системазын сайзыраңгайжыдар болгаш чоннуң социал камгалалының дугайында" 1999 чылдың август 2-де №887 доктаалынга, Тыва Республиканың Чазааның "Тыва Республиканың девискээринге коммунал ачы-дуза чедиреринің Дүрүмүн бадылаар дугайында" 1997 чылдың май 30-де № 214 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа:

күрүнениң "Коммунальщик" каттышкан бүдүрүлгезиниң хандырып турары республиканың чуртталга фондузунда чурттап турар чонга бажың төлевириниң хемчээлин болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтерин бадылаан.

Күрүнениң "Коммунальщик" каттышкан бүдүрүлгези (Ооржак) чыл санында бадылаар федералдыг стандарттарга дүүштүр доктааткан чурумну езугаар хамаатыларның чуртталга төлевиринге болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезинге субсидиялар бээрин боттандырар. Аңаа хамааржыр үүлдер болза:

чуртталга шөлүнүң социал нормазы;

чурттаар ниити шөлдүң 1 дөрбелчин метринге чуртталга-коммунал ачы-дузазын көргүзериниң эң үстүү өртээ;

чуртталга болгаш коммунал ачы-дуза төлээринге хамаатыларның киирер үлүүн өг-бүленің ниити орулгаларының 20 хуузу кылдыр доктааткан.

"Коммунальщик" бүдүрүлгениң хандырып турары республика девискээринде чурттап турар чоннуң квартира төлевириниң хемчээли болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтери мурнундагызындан дыка өскенин демдеглеп каалы. Бо айтырыгны "Коммунальщик" бүдүрүлгениң бүгү ажылдакчылары өг-бүле, бажың бүрүзүнге чедирип, тайылбырлаар ужурлуг.

Бо талазы-биле чамдык үүлдерни тайылбырлаарга мындыг:

Лифт болгаш бок төгер хоорза чок бажыңнарга ниити шөлдүң 1 дербелчин метри дээш 1,65 рубль;

Ол-ла бажыңнарда нормадан артык шөл дээш 1,90 рубль;

Ол-ла бажыңнарда ээ чок квартиралар, ийиги чуртталга бажыңы дээш 2,81 рубль;

Лифтилиг бажыңнарга 2,06 рубль;

Ол-ла бажыңнарда нормадан артык шөл дээш 2,31 рубль;

Ол-ла бажыңнарда ээ чок квартиралар, ийиги бажың дээш 3,58 рубль;

Бок төгер хоорзалыг бажыңнарга 1,82 рубль;

Ол-ла бажыңнарда нормадан ажыг шөл дээш 2,09 рубль;

Ол-ла бажыңнарда ээ чок квартиралар, ийиги бажың дээш 3,09 рубль;

Лифтилиг болгаш бок бадырар черлиг бажыңнарга 2,23 рубль;

Ол-ла бажыңнарда нормадан ажыг шөл дээш 2,57 рубль;

Ол-ла бажыңнарда ээ чок квартиралар, ийиги бажың дээш 3,79 рубль;

Чартыын чаагайжыды туткан бажыңнарга болгаш ниити чуртталга бажыңнарынга 1,32 рубль;

Ол-ла бажыңнарда нормадан ажыг шөл дээш 1,52 рубль;

Ол-ла бажыңнарда ээзи чок база ийиги бажың дээш 2,25 рубль;

Чаагайжыды тутпаан, ирип, үрелген бажыңнар дээш 0,82 рубль;

Артык шөл дээш 0,95 рубль;

Ол-ла бажыңнарда ээ чок квартира, ийиги бажыңы дээш 1,40 рубль.

Коммунал ачы-дуза чедирилгези дээш тарифтер

Изиг суг хандырылгалыг, ванналыг болгаш канализациялыг бажыңнар бир кижиден-не 12,92 рубль;

Ванналыг болгаш канализациялыг изиг суг чок бажыңнарга 10,10 рубль;

Суг дамчыдарының төпчүткен системазынга кошкан, туалет болгаш ванна чок бажыңнарга 5,33 рубль. Оон-даа өске негелделер хөй. Оларны "Коммунальщик" бүдүрүлгеден билип алыр силер.

Хөй каът бажыңнардан бок сөөрткени дээш бир кижи 5,67 рубльди төлээр. Чаңгыс каът бажыңнардан болгаш чаагайжыды тутпаан чуртталга фондузундан бок сөөрткени дээш 6,71 рубльди төлээр.

Чурттакчылыг черлериң чону төлевирлер хемчээлинин, тарифтериң дугайында бо негелделерни эки билип алыры-биле "Коммунальщик" бүдүрүлгеге барып, тайылбыр алыры эргежок чугула.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс **Донгак Болдааевич ЧҮЛДҮМ** магалыг байырлал — Март 8-те 70 харлаар юбилейин демдеглээр. Аныяндан-на тудугга ажылдап келген, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Кырган-ачавыстың тудуп, кылган чылыг, чырык бажыңнарында суурувустуң чону чыргап чурттап чорлар. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр кырган-ачавыска быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ам-даа бистиң аравыска буянын чедирип чурттап чоруурун күзедивис.

Мугур-Аксында, Чаа-Хөлде уруглары, уругларының уруглары.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Түрк-россий өөредилге-культура төвү Тываның күрүне университединиң **хүндүсү салбырынга** өөренирин күзээннерге

3 АЙЫЛЫГ ӨӨРЕДИЛГЕ КУРСТАРЫҢ

ажыдарын дыңнадып тур.

Аңаа чедип алыр **мергежилдер болза**:

1. Тыва дыл болгаш литература.
2. Төөгү.
3. Бүдүрүлге экономиказы болгаш удуртулга. Экономика болгаш бүдүрүлге удуртур мергежилди чедип алыр.
4. Бухгалтер учеду болгаш хыналда. Бо дээрге бо чылын ажыттынар чаа мергежил-дир.

Кичээлдер **март 26-да** Тыва-Турк лицейге эгелээр. Шупту эртемнерни Тываның күрүне университединиң өске-даа черлериниң шыырак дээн башкылары башкылаар.

Кирерин күзээннер-биле чугаа кылыры, документилер хүлээп алыры

март 12-ден 23-ке чедир

Тыва-Турк лицейге болур.

Үш айда бир кижиниң **долу төлевири** 4000 рубль.

Айтырар чери: Кызыл, Горная 37, Тыва-Турк лицей.

РЕДАКЦИЯ АРАЗЫНГА КОНКУРС

Россия Федерациязының чонну ажылга хаара тудар күрүне албанын тургусканының 10 чылынга холбаштыр

2001 чылда чонну ажылга хаара тудар айтырыгларны чырыдар талазы-биле

солуннар, сеткүүлдер, радио болгаш телевидение редакцияларының аразында, аңгы авторлар аразынга конкурсту Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республикада департаментизи чарлап тур.

Конкурстуң негелделерин, ооң түңнелдерин үндүрер талазы-биле комиссияның составын бадылаан. Комиссияның даргазынга У. А. Кюрюну, оралакчызынга Ч. С. Монгушту, комиссия кежигүннеринге П. Т. Сарыгларны, А. Н. Буруулдайны, С. Монну, Г. В. Доржуну, дугурушканын езугаар В. Л. Масловту, С. К. Күстүгүрну, В. И. Глущенковту бадылаан.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Тыва Республикада ажыл чок чоннуң айтырыгларынга хамаарышкан материалдарга өг-бүленің болгаш күш-ажылчы коллективтериң ботхандырылга талазы-биле идепкейлиг туружун, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы, "РФ-ке чонну ажылга хаара тудар дугайында" РФ-тиң Хоойлузун күрүне албанының күүседип турарында чедерчетпестерни, ажыл берикчилериниң ажыл-чорудулгазын, өске-даа күүлдерни чырыдар. Ажыл чок хамаатыларга хамаарышкан материалдарга республикада болгаш оон дашкаар черлерде бар ажылдарны, кандыг мергежилдериң ажылы барын, шалыңын, өске-даа негелделерни айтыр.

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРЕРИ

Материалдарны азы оларның даңзызын ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар департаментизиниң күш-ажыл рыногунуң килдизинге

2001 чылдың декабрь 15-ке чедир киирер. Ооң түңнелин

2001 чылдың декабрь 20-ге чедир үндүрер.

ТИИЛЕКЧИЛЕРНИ ШАҢНАП-МАКТААРЫ

Конкурстуң тиилекчилерин ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар департаментизиниң Хүндүлел бижиктери, акша шаңналдары-биле шаңнаар.

Конкурстуң киржикчилери боттарының күжү-биле хоойлуларны, норма-чижек актыларын, ажыл чоктар-биле ужуражыышкыннарны, чүүлдерни парладыр. "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга "Конкурс" деп рубрикаларны ажыдар.

Часка белеткел

ОНЧА-МЕНДИ

Бо чылын Бай-Тайга кожуннуң хуу, арат, дузалал ажылагыйларында болгаш организацияларда, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 62 муң баш төрүүр өшкү, хой кыштаглаашкыны эртип турар. Оларның иштинден 12 муң баш шээр мал үгле арат, тараачын ажыл-агыйларныы, артканнары хуу чоннуң болгаш албан черлериниң, организацияларныы.

2001 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, ажылагыйларда бода мал (сарлык) 4 муң баш бар. Ниитизи-биле кожуунда мал кыштаглаашкыны онча-менди, хүр эки. Кара-Хөл девискээринде хар кылын, хаттыг, малдың дуюу тастап турар. Хөртүк улуг болганындан Кара-Хөлдүң ажыл-агыйларында, "Бай-Тал", "Кызыл-Даг", "Мурнакчы" совхозтарның кыштаглаарында малчыннарга чедери бергедээн.

Февральдан эгелеп хой оолдап эгелээн, чаш мал төлү онча-менди алдынып турар. Бо хүннерде мал черинге курлавырлап алган сиген бар-даа болза, сула чок. Малчын коданнарже мал чеми сөөртүп, оларга боттуг дуза чедирер дээрге кожуунда кывар-чаар материал айтырыы нарын байдалда.

Кожуунда бир онзагай чүүл — "Бай-Тал" совхозту уксаалыг сарлык өстүрер талазы-биле эде организасстап, күрүнеден каттышкан ажыл-агый кылдыр чаарты кылып турары солун. База ол ышкаш мурнунда октаттынган Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы каттыжыышкын кылдыр тургустунуп, хуу, арат тургузуглуг тускай юридиктиг ажыл-агый чери апарганы солун.

Бо хүннерде малчын бүрүзүнүң кол сорулгазы — часкы хову ажылынга ыяк белеткенири. Эрткен чылын малчыннар 34 тонна тараа үрезинин чээлиге алгаш, 1 гадан 8 ц кызыл-тасты алган. Артыкшылдыын олар чарба кылып алган.

Кожуунның көдээ ажылагый эргелелиниң бо хүннерде кол кылып турар ажылы — чонга Чазактың узун хуусаалыг чээли-биле төрүүр мал садып алыр акшазының документизин белеткеп турарын кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Петр Допчунович Сарыглар дыңнаткан.

Чимисмаа МОНГУШ.

Чаа ном

"ИНДИЯ: ИЙИГИ УЖУРАЖЫЛГА"

Тыва журналистиканың төөгүзүнде даштыкы чурттарның амыдырал-чурттал-газын төөгүп көргүскен материалдар ындыг-ла хөй эвес. Ооң ындыг болганының чылдагааннары бар. Ону белеткээри амыр эвес — узун оруктар, чарыгдалдар, амыр соксаал чок дилээшкиннер, ужуражылгалар болгаш хайгааралдар кылыр апаар, дыл талазы-биле бергедээшкиннерге базым санында таваржыр. Бо туруп турар четпестерни чайладыр дээш сөөлгү чылдарда чамдык базымнарны кылып эгелээни номчукчуларга өөрүнчүг. Тываның хоочун журналистериниң бирээзи, "Эне сөзү" солуннуң кол редакторунуң оралакчызы Галина Монгуш Индия дугайында баштайгы номун ийи чыл бурунгаар номчукчуларга сөңнээн. "Онзагай оран Индия" кичээнгейни хаара тудуп, сонуургалды болдурганы чугаажок.

Бо чылын "Эне сөзү" солун он чылын демдеглеп турар хүннерде Галина Шырвановнаның "Индия: ийиги ужуражылга" деп аттыг чаа ному үнүп келген. Бо дээрге Индия дугайында орук демдеглелдериниң уланчызы. Номчукчулар автор-биле кады Индияның солун болгаш төөгүлүг черлеринге баар, ында чурттап, ажылдап чоруур улустар-биле аралажып чугаалажыр. Журналист найысылал Делиден аңгыда, Харьяна, Химачал-Прадеш болгаш Уттар-Прадеш штаттарга чораан. Ында сагышка олчаан хевээр чуруттунуп артып калыр тураскаалдыг черлер, дыштанылга төптери: парктар, садтар хөй. Оларның бирээзи Тадж-Махалдың делегейде сураглыг комплекизи. Номдан ону кым деп кижи, кажан туттурганын, кымга тураскаатканын, ооң архитектуралыг онзагай чаражын бирден бирээ чок билип алыр.

Ыдыктыг башкывыс XIV Далай-ламаның чурттап, ажылдап турары Дхарамсала хоорайда хөй хүрээлер бар. Ында бөгүн сарыг шажынның төвү тургустына берген деп чугаалаза, кандыг-даа хөөредиг чок. Ламалар, хуурактар-биле аралажып чугаалажып тургаш, боттары тибет хирезинде тыва аттарлыг болганын автор эскерип каан. Ол аттарның кайыын укталганын, кандыг ужур-уткалыының дугайында эвээш эвес солун одуруглар бо номда кирген.

М. САРЫГЛАР.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Күстүгүр Сат, Чимисмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 6079. Чагыг 25.

АГАР САНЫВЫС: №40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч.30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.